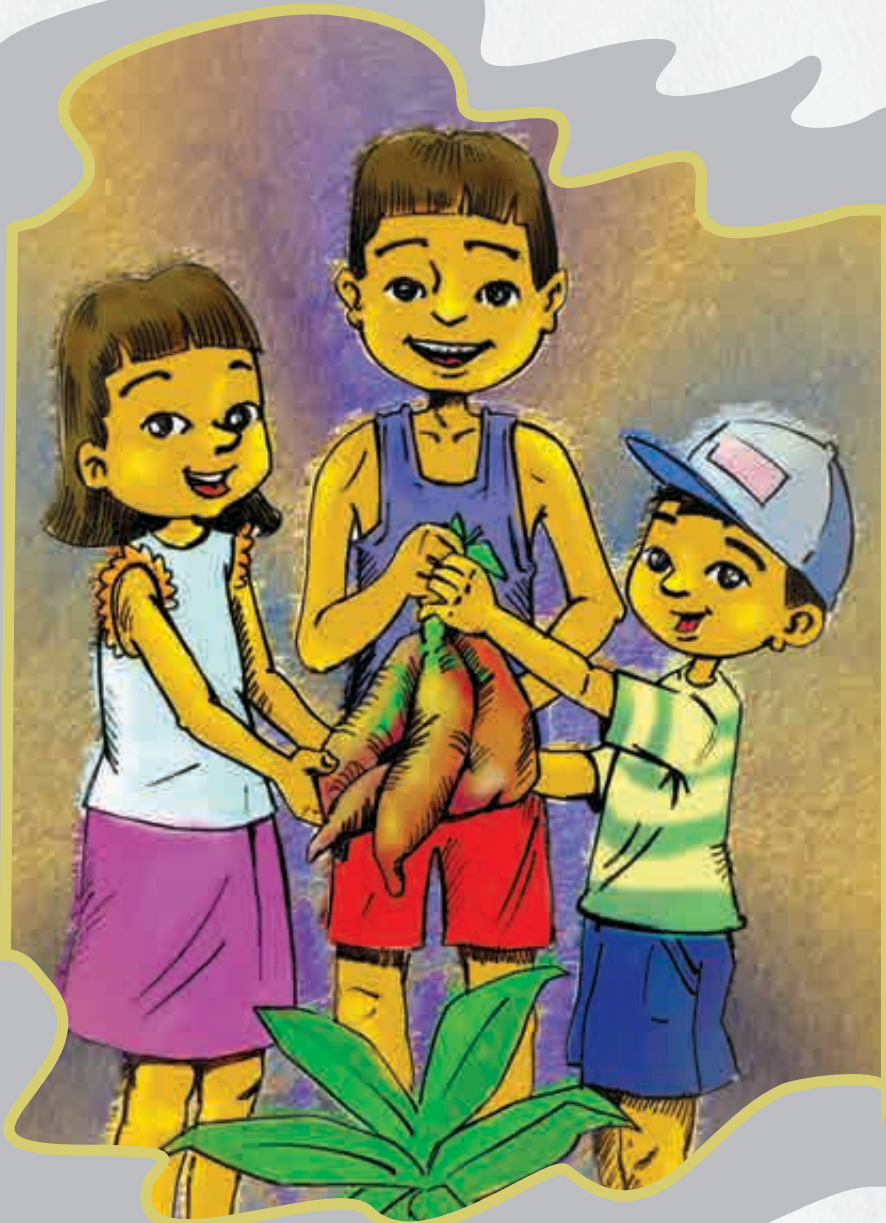

RUMU

UYWAYMANTA

Rumuqa wakchatapas, qullqiyuqtapas kallpachawanchikpuni

tarea

Rumu uywaymanta sutichasqa qillqasqa mayt'uqa "Niraq niraq kawsaypi yachaykunamanta" kallpachaypim Qusqu suyupi paqarimun. Tarea Asociación de Publicaciones Educativas sutiyuq huñusqam Noruega Mama Llaqtamantaraq Hei Verdenpa yanapakuyinwan paqarichimun.

May llaqtakunapichus qhichwa simitaqa qhari warmi irqichakunapas, tayta mamankupas, huk ayllunkunapas rimayninkupi kawsachichkankuraq chaykunapaqmi kay mayt'uqa paqarimun. Chayraykutaqmi qhari warmi wawakunapas, tayta mamankupas, huk ayllunkunapas kay qillqasqa mayt'utaqa ñawinchanankupunitaq; kaqtaq qhari warmi yachachikunapas, qhichwa simi rimaq runakunapas, kay Perú Mama Llaqtap hatunkaray simin yachay munaq llapan runakunapas kay qillqasqataqa apaykachanankupunim.

Kay qillqasqaqa Qusqu Suyupi iskay simipi, iskay kawsaypi yachachinakuyanta yuyasqakuna hunt'akunantam yanapayta munan; chayraykutaqmi runa siminchiktapas, runap yachaynintapas, kawsaynintapas kallpachantaq, chay simi apaykachakunantapas mañakullantaq.

Llamk'amuqkuna:

Paqarichiq: Nonato Rufino Chuquimamani Valer

Willakuqkuna (Yachaqqkuna): Antonio Bolívar Álvarez, Jorge Carazas Zamalloa, Juvenal Carlo Cervantes, Ruperto Flores, Augusta Morales Oviedo, Nimio Puma Quispe, Juana Soto Mamani, Valentina Zarate Tinta

Tapukuq, uyarimuq, qillqaqqkuna: Antonina Puma Quispe, Carmen Gladis Alosilla Morales

Yachachikunawan yachakuqkunawan chaninchaq: Enrique Riveros Yábar

Siq'isqakuna ruraq: José Manuel Cusipaucar Vilca, Marleny Pacheco Huañac (8, 9 uyakunapi), Saúl Ponce Valdivia

Fotokuna hurquq: Carmen Gladis Alosilla Morales (19, 20, 22, 23, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 58, 60, 61 uyakunapi), Nonato Rufino Chuquimamani Valer (7, 10, 11, 13, 21, 24, 25, 27, 28, 51, 52, 54, 55, 56, 57 uyakunapi)

Ñit'inapaq wakichikuna: Saqra Comunicaciones y Cultura S.A.C.

Qillqasqa ñit'imuq wasi: Tarea Asociación de Publicaciones Educativas. Parque Osos 161, Pueblo Libre.

Qallariypi ñit'iynin: 100 qillqasqa mayt'ukuna
Rimaq llaqtamanta 2015 watapi kantaray killapi

BIBLIOTECA NACIONAL DEL PERÚpi 2015 watapi 14018 yupayniyuq waqaychasqa.
ISBN: 978-9972-235-58-0 yupayniyuq.

Kay ñit'isqamanta:

© **Tarea Asociación de Publicaciones Educativas**

Parque Osos 161, Pueblo Libre. Lima 21, Perú

Waqyanankuna: (511) 424 0997. Fax: (511) 332 7404

Chaskinan: tarea@tarea.pe

Willakuq uyan: www.tarea.org.pe

Kay qillqasqamanta phatmallantapas, llapantapas apaykachayta munaspaqa, rurallawaqmi; ichaqa churanaykitaqmi maymanta hurqusqaykitaqa.

Kay qillqasqapi rikhuriq yuyaykunaqa manam rurachikunap yuyayninpunichu, aswanpas qillqaqkunaptam.

Brot
für die Welt

Kay ukhupi

3

- 5 QALLARIY SIMI
- 7 Rumuri, ¿imaraykutaq ancha allinpuni?
- 8 RUMU MAMAWAN WATANTIN UYWANAKUY
- 10 Mikhuykunap chanin kasqan
- 11 Rumup paqarisqanmanta
- 14 Rumup paqarisqanmanta
- 17 FAO publica guía de campo para la yuca
- 18 Yachay wasiykiipi ¿wirtuykichik kanchu?
- 20 TARPUY ÑAUPAQ: allpa qhawariy
- 21 Llamk'anakuna
- 22 Munti waqtay
- 23 Qura kanay
- 24 KUKINAY
- 25 Ch'aprakuna mankurpariy
- 26 ALLPA CHIRIYACHIY, PARA SUYAKUY, KILLA QHAWAY
- 27 Tarpunapaq sanampakuna qhaway
- 28 Waranwaypa t'ikariynin
- 29 Turuqmanta
- 30 Rumu muhuchay
- 31 Kachichasqa rumu wayk'uy
- 32 Allaka: Venezuelapi q'apaykuna huñuy
- 33 Rumu uchu wayk'uy
- 34 TARPUY PACHA: allpa t'aqay

- 35 TARPUYPI MIKHUY: waqtapa
- 36 Hallpay – samay – asichinakuy – kusionqa rimanakuy
- 37 Rumu thiqti
- 38 Rumumanta phariña ruray
- 39 Rumumanta aripa (thiqtisqa t'anta)
- 40 Rumumantawan kukumantawan turta
- 41 Tiqsi muyuntinpi rumu ruruchiy
- 42 Perú Mama llaqtapi rumu ruruchisqa
- 43 Rumu wiñarimuptin
- 44 Wanuwán kallpachay
- 45 Wanu kamariy
- 46 Rumu allpachay (hallmay)
- 47 Manchachikunamanta
- 48 Waqra p'aki (pankiy)
- 49 Rumu raphimanta hawch'a wayk'uy
- 50 Rumu lawa wayk'uy
- 51 ALLAY PACHA: Rumu allaqmanta
- 52 Niraq niraq rumukuna
- 53 SIWAYRUCHAMANTA WILLAKUY
- 54 Rumu kusaymanta
- 55 Perú Mama llaqtanchikpi rumumanta mikhuykuna
- 56 Rumumanta masatu (aqha)
- 57 Rumumanta muraya
- 58 Rumu q'umpu wayk'uy
- 59 Yuraq sunqu rumu (yarawi)
- 60 Rumuq hampikuynin
- 61 Rumu ñatusqa mikhuy

QALLARIY SIMI

Kay Perú Mama llaqtapiqa mana ancha tarikunchu ñawpa hampina wasikuna. Manataqmi chaykunamantaqa rimakunpaschu. Rikukun, rimakun pukarakunamanta, chakakunamanta, qullqakunamanta, pata patakunamanta, quchakunamanta, waru warukunamanta, awaykunamanta, sañu mankakunamanta, quri qhuyakunamanta, qullqi qhuyakunamanta, saramanta, kinuwamanta, papamanta, quwimanta, llamamanta, wik'uñamanta; ichaqa manataqmi pirqasqakuna ukhupi hampina wasikunamanta uyarikunpaschu, rikukunpaschu.

Chayri, ¿imaraykutaq kanman karqan?

Inkakunaqa pisitapascha ari unqunkuman karqan.

¿Imaraykutaq pisitari unqunkuman karqan?

Inkakunaqa allinta ari mikhuq kasqaku. ¿Achkata? Manapascha ari, ichaqa chanintataq, allin wakichisqatataq, hap'ikuq niraq niraq mikhuykunatataq.

Chanin mikhusqankutari, ¿maymantataq yachanchik?

Ñawpa machu payakunap
tullunkunapas, uma tullunkunapas
kachkanraqmi, chaypim kirukunaqa
hunt'asqa rikukun; kay p'unchaw
runakunap kirunqa
wawamantaraqmi
muchharqakapun, chayri,
¿imaraykutaq? Kunan qhipa
wiñaykunaqa mana ari allintañachu
mikhunchik, chayraykutaqmi
kirupas hut'u, ukhunchikpas
sinchita unqun.

Chayri, ¿imataq rurana kanqa?

Ñawpa machunchikkunap

mikhusqanman, ñawpa
awichanchikkunap
wayk'usqanman ari kutinanchik.
Paykunap ñawpaq mikhusqanta
mikhunanchik, ichaqa musuq
mikhuykunawan wakichispa,
chaywanmi allin kawsaytaqa
tarisunchik.
Ñawinchachkankim huk
qillqasqata; chaykunaqa
qanchismi, anti llaqtakunamanta:
kinuwamanta, saramanta,
papamanta; yunkamantataq:
kukamanta, rumumanta,
kaphiyanta, kaqtaq misk'i
rurukunamantapas. Kaypiqa
yunkatawan, antitawan ari
mikhuyninpi huñusunchik;
chaymantataq iskay kallpayuq
kasunchik.

Kallpayuq kananchikpaqpas,
unquykunamanta
amachakunanchikpaqpas kay
qillqasqakunata ñawinchayta
qallarisunchik; yuyay
qarakusqanta umanchikpi
hap'ispa wayk'ukusunchik.

Rumuri, ¿imaraykutaq ancha allinpuni?

¿Imataq rumuri?

Rumuqa mikhuna yunkapi wiñaq yuram. Kay yuraqa 2 metrokamapas wiñayta atinsi. Rumuqa yunkakunapim 1 800 thatkikama (msnm) mama quchap wichayninpi wiñan. Q'uñi allpakunallapim rumuqa rurun. Rumuqa tiqsi muyuntinpi riqsisqa mikhunam kasqa. Chaymi huk llaqtakunapiqa "Wakchakunap mikhuynin" nispa sutiyasqaku. Chayqa manataqmi chiqachu, rumutaqa qullqiyuqpas, mana qullqiyuqpas mikhunchikpuni ari. Rumutaqa qanchis killanmanta 24 killankama mikhuyta atinchik.

Rumuri, ¿imapaqtaq allin?

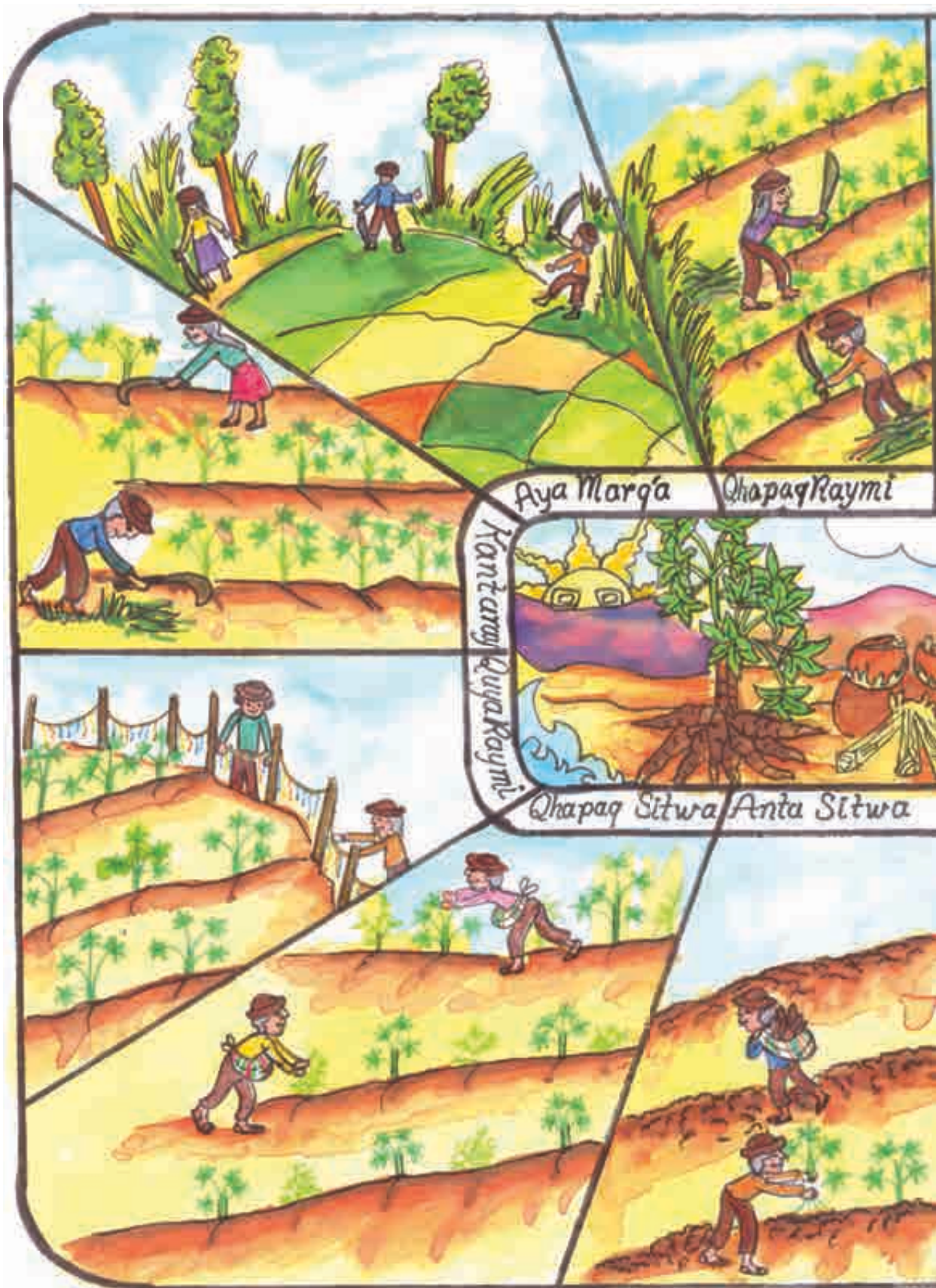
Rumuqa imaymanapaqmi allin kasqa; manaraq watanpi rurunkunata mikhuyta atinchikña, allin puqusqataqa wayk'upipas, thiqtisqatapas, lawapipas, kusasqatapas, kaltupipas, imapipas mikhukusqapuni. Mana chayllaraqchu, p'achakuna awaypipas, k'askachina kawsaykuna kamariypipas apaykachakusqapuni. Hampikunatapas, uya llusinakunatapas rumumantapuni rurasqaku. Ch'akiypaqpas, machanapaqpas masatu aqhata rurallasqakutaq; kaqtaqsi etanol sutiyuq alcoholta rurallasqakutaq, chaywansi muturkunataqa llamk'achinqaku. Rumumanta etanolqa petroleowanmi takanakunqa; chayqa rumuta ari mikhunapaqpas, etanolpaqpas tarpunapuni kachun.

Llaqtaykipipas, aylluykipipas yarqaytari, ¿imata ruraspataq atipasunchik?
Tayta mamaykipas, huk aylluykikunapas, ¿ima tarpuytataq yachachisunki?

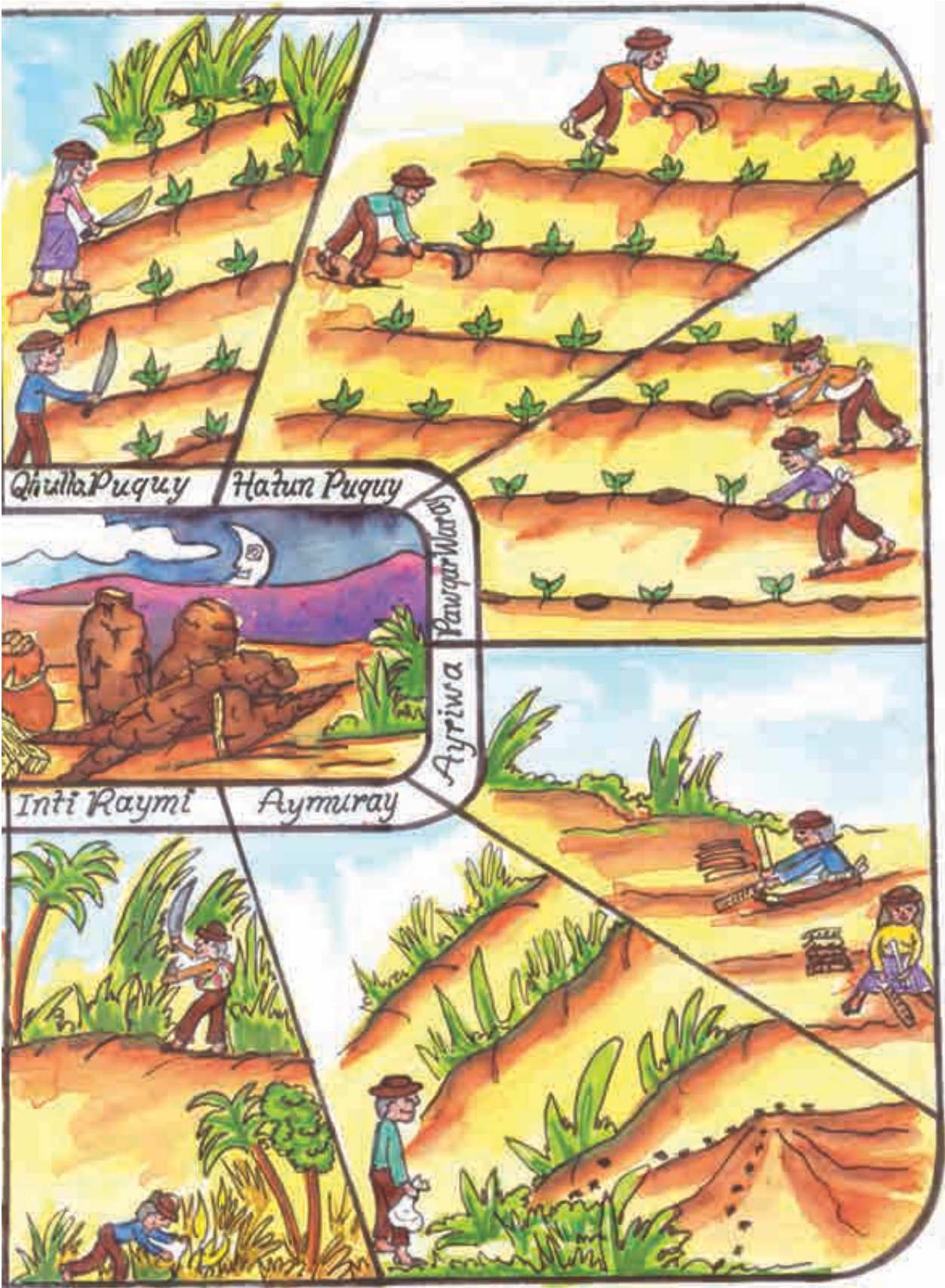

RUMU MAMAWAN WA
Watapiqa kayhinatam r

8

TANTIN UYWANAKUY
unawan uywanakuyku

Mikhuykunap chanin kasqan

Ñawpaqqa yaqa riqsisqanchik rurukunallata ari mikhurqanchik, kunanñataqmi karu llaqtakunamanta apamusqa mikhuykunatapas rantillanchiktaq. Chaqrusqa mikhuykuna apaykachayqa allinmi, chaywanmi ukhunchikqa allin kallpachasqataq, hunt'asqa kallpachasqataq kanqa. Allin wakichisqa mikhuykunaqa unquykunamantapas ukhunchikta hark'anmi.

Ñawpaqmantaraq llaqtanchikkunapiqa yaqa kikin mikhuykunallata ari niraq niraqta wayk'uspa mikhusqanchik. Mama sarataqa chuqllu t'impupi, lawapi, mut'ipi, hamk'api, chayrupi, humint'api, aqhapi, hukkunapi ima mikhunchik; kunan qhipakunaqa saratapas imaymanapi mikhullanchiktaq, kanmanmi apipi, p'asanqallapi (manápi), hukkunapipas. Saratapas huk rurukunatapas imapipas mikhullasunchik, chayqa kachun kallpayuq kananchikpaq, kaqtaq unquykunamanta amachawananchikpaq.

Sapanka allpapipas chay kikin allpapi ruruq mikhuykunatapuni mikhunanchik, chaymi unquykunamantaqa ukhunchikta hark'anqa. Kinuwatapas q'umirpiraq raphichankunata mikhukun, chaymantaqa qhulla chuqlluchantapas mikhukullantaq; aswanqa lawapi, p'isqipi, k'ispiñupi, kaltupi, apipi ima mikhukullantaq, aqhatapas rurakunmi. *¿Imaraykutaq chay mikhuykunatari qunqapuchkanchik?* Yaqachus qilla kaymanta kanman, ¿icha sasachaspachu?

Kinuwa huqariyqa tumpa sasa. P'isqipaqpas sarunaraq, wayrachinaraq, mayllanaraq. Lawapaqqa harwinaraq, thullkinaraq, wayrachinaraq, qhunanaq chaymantaraq wayk'una. Ichaqa chay mikhuyqa tullunchiktapas, kirunchiktapas allin ch'ilatam uywaq, iskuyuqqa aswanraq kanpas.

Ichaqa uywasqanchik mikhuykunapuni allintaqa hap'iwanichik, wiksanchiktapas allinta hunt'an. Chakranchikmantapuni mikhunanchikqa.

Rumup paqarisqanmanta

Huk runas warmintin iskay wawantin hatun yunkapi tiyaq kasqa. Chay qayllapis huk qucha achka challwayuq kasqa; sach'a sach'a ukhupitaqsi achka sallqa uywakuna kallaqtaq kasqa; misk'i rurukunapas niraq niraqsi, ununkupas ch'uyallañas.

Huk p'unchawsi chay runaqa sach'a sach'api achka tawa chakiyuq sallqakunata rikusqa; paykunaqa pampata aspispas rakhu sapikunata mikhunku.

—¿Imatataq chaqaykunari mikhuchkanku? — nispas chay runaqa unayraq qhawan.

Chay sallqa uywakuna ripuptinkutaqsi chimpaykuspa mikhusqanku saphichakunap puchuntawan yura urmachisqanku k'aspichatawan tarisqa.

Chay runaqa chay urmachisqanku muqusapa k'aspichata huqarispas qhawan; chaymantaqa:

—Kay k'aspichaqa imallapaqpas allin kanman — nispas huk tawnatahina p'akirparispa wasinman apaspa huk k'uchuchaman sayaykuchisqa.

Unay p'unchawmantas chay runap warminqa chay k'aspichata wak hawaman churayta munaspa huqariyta yanasqa; ¡manas huqariytaqa atipusqachu! K'aspichaqa saphiyuqsi kapusqa. Chaysi warmiqa:

—¡Qusáy, qusáy! Kay k'aspicha apamusqaykiqa saphiyuqmi kapusqa-nispa qusanman willasqa.

—Chayllapi qhipachun- nispas qharinqa kutichisqa. Chayraykutaqsi chay k'aspichataqa wasi k'uchullapi saqipusqaku.

12

Chay qhariqa chay kikin tutas musquyninpi huk yuraq suni chukchayuq payachawan tupasqa. Payachaqa kayhinata nisqa:

— Chay saphichkaq k'aspichataqa chay wasiyki k'uchullapi saqiy. Wak hawapi wasita rurakuspa tiyamuy. Qhipaman ñuqaña willasqayki kayman kutimunaykipaq; chaypiña kusi kawsayta rikunki- nispa.

Qhipantin p'unchawpachas chay runaqa warmintin, wawankunantin qucha chimpaman ripusqa, chaypi ch'ukllachakuspa kuisqa tiyapusqaku.

Chay runaqa pichqa killa qhipamantas yapamanta chay yuraq suni chukchayuq payachawan musqukullasqataq. Chay awichaqa:

—¡Yaw runa, kunanqa chay ñawpaq ch'ukllaykiman kutiyta atinkiñam. K'aspicha saqimusqaykitaqa yuraq rakhu saphisapatañam tarinki-nispa nisqa. Chay runataqsi:

—¡An!- nillasqa.

—Chay k'aspichap saphinkunata allpamanta hurquspa ninapi kankanki; llamp'ullaña kaptintaq mikhunkichik. K'aspichantataq iskay kimsaman kuchuspa allpaman allaykunki; chaytataq pichqa killamanta saphinkunata mikhunaykichikpaq hurqunkichik- nispas chay payachaqa chay runata rimapayasqa.

Payachap nisqanmanhinas chay runaqa warmintin, iskaynin wawantin chay ñawpaq tiyasqanku ch'ukllaman kutisqa.

Chay saqisqanku muqu muqu k'aspichaqa k'allmayuq, raphiyuqsi kapusqa; chakichan allpataqsi punkimusqa. Allpa punkisqata aspispas achka rakhu saphikunata tarisqaku. Chay saphikunata k'ulluchanmanta p'itispas sansaman churasqaku. Unay pachamansi sumaqlлатаña q'apariptin qhawaykusqaku, chaysi chay saphikunaqa

llamp'ullaña chayasqa. Phatmaptinkutaqsi chay saphikunaqa yuraq
yuraq chay musquyninpi rikusqan awichap chukchanhina yuraqlña.
Chaysi chay qhariqa:

—¡Mamá! ¡Wawaykuna! ¡Mikhuychik kay rurukunata, misk'im kasqa!
Kaytaqa tayta apunchikmi apachimuwanhik- nispa mikhuyta
qallarisqaku.

Chay qhariqa chay yurakunap k'aspintas kuchurparin; chaymantataqsi
ch'ukllan qhipapi allpaman tumpallata sat'iykun:

— Musquyniypi uyarisqaymanhina kay k'aspichakunapas pichqa
killamanta wak saphikunata ruruchipullawasuntaq- nispas rimarqun.

Rimasqanmanhinas pichqa killa qhipamantaqa yapamantas chay
runakunaqa rakhu saphikunata huqaripa mikhullankutaq.

Chayhinatas ari runaqa kay sumaq misk'i mikhuyta tarisqa;
chaymantataq mama "rumu" nispa sutiyasqaku. Chay
p'unchawmantas Rumu Mamaqa runata uywawanchik.

Rumup paqarisqanmanta

Brasil Mama Llaqtamanta qhatuq runakunas saratapas, rumutapas Africa hatun allpamanqa chayachiq kasqaku. Kunan p'unchawkunaqa sarapas, rumupas chay allpakunapiqa chanin tarpusqam tarikun; kaykuna mana kaptinqa, ¿imatataq mikhunkuman? Chayraykutaq Africa llaqtakunapiqa may unaymantaña ima mikhuytapas sarayuqta, rumuyuqtapuni wayk'unku.

Q'uñi allpakunapiqa yaqa rumullatapunim aswanqa tarpunku; chaytaqa América allpapipas, Asia allpapipas; wakin llaqtakunaqa mana ancha riqsinkuchu, manataqmi mikhunkupaschu.

Rumuqa kayhinatas paqariq kasqa
May unay pachas huk q'uñi allpapi huk niraq kawsayniyuq runakuna tiyaq kasqaku. Chay llaqtap sutinqa Tupi kasqa, chay runakunaqa huk kamachikuqniyuqsi. Chay kamachikuq runapas huk aylluyuqsi chay q'uñi allpakunapi kawsallantaq.

Chay Tupi llaqta kamachikuqpa huk ususinsi chichu rikhursqa; chaysi chay kamachikuqqa anchatapuni phiñakusqa:

—¿Pitaq ususiytari chichuyachin? ¿Pitaq kayhina p'inqapiri qhipachiwan? Ususiyqa manam ima qharitapas riqsichiwanchnispas phiñakun.

Chaymantaqa ususin chichuyachiq qharita riqsiytapuni munaspas:

—¡Yaw sipas, chay rurasqaykiqa manam allinchi! ¡Ima nisparaqcha runapas qhawawanchik! ¿Pitaq chay wawaykip taytan? ¡Rimariy!- nispas ususinta tapusqa.

Ususintaqmi:

—Ancha munasqa taytáy, ama phiñakuychu. Manam pi qhariwanpas karqanichu- nispas taytanman kutichin.

Ususinpa rimasqanpi taytanqa manas iñinchi; chaysi "kunanqa

wanachisqaykim” nispa huk muchuy wasiman wichq'aykuchin; chay qhipamantaqsi “kay warmitaqa wañuchipusaqpuni” nispa yuyaykun. Wañuchinan ñawpaq tutas chay kamachikuqqa kayhinata musqukusqa: Huk yuraq yuraq aychayuq runas pay watukuq risqa, chaymantataqsi “ususiykiqa manam llullakunchu, chiqantam riman; huk p'unchawmi kay llaqtaykiman huk hatun kusikuyta qunqa” nispa nisqa.

Musquyninta yuyarispas chay kamachikuqqa ususinta pampachasqa. Ususinqa isqun killamantas huk warmi wawata wachakusqa. Chay wawaqa rit'ihina yuraq aychayuqsi kasqa, ñawintaqsi yana ch'illu. Chay Tupi llaqta runaqa sinchitas mancharikapusqa. Chay wawaqa Maní sutiuyuq kasqa; ichaqa watata hunt'aspa qunqayllamanta wañukapusqa.

Tupi llaqta kamachikuqqa ancha llakisqas chay hawachantaqa kikin wasinpi p'ampapusqa; ususintaqsi chay p'ampasqata sapa p'unchaw qarpasqa chay llaqtapi yachasqahina.

Huk mana yuyasqa p'unchawsi chay Maní aya pakasqamantaqa huk yura wiñarqamusqa. Chay yuraqa mana riqsisqa raphiyuqsi wiñamusqa; chaysi llaqta runaqa aswan manchasqaraq tarikun. Qhipa p'unchawkunamansi chay yurap chakin allpakunaqa raqrasqa rikhurisqa; ukhuchanpitaqsi rakhu ruru, chay Maní wawap aycha qaranhina yuraq rikhurimusqa. Chay rurutaqa allaspanku hurqusqaku, chaymantaqa kuchuspa

qaranta t'ipqasqaku, qhipamanqa wayk'urquspa mikhusqaku. Chay rakhu yuraq ruruqa misk'is mikhunankupaq kasqa, kallpatataqsi mikhuqkunaman qusqa.

Chay p'unchawmantas chay Tupi llaqta runakunaqa chay saphita mikhunankupaq uywapusqaku. Chay yurataqa llapan runallas mikhuyta yachapun; Sutiyaqakutaqmi "mandiyuka" nispa. Tupi simipiqqa "Manípa wasin" niytas munan.

Chay p'unchawmantas rumuqa qullqiyuqtapas, wakchatapas uywawanchikpuni, kallpachawanchikpuni; chayraykutaq ñuqanchikqa q'uñi allpanchikkunapi rumutaqa tarpunanchikpuni.

FAO publica guía de campo para la yuca, cultivo de gran potencial para el siglo XXI

La Organización de las Naciones Unidas para la Alimentación y la Agricultura (FAO, por su sigla en inglés) acaba de publicar una guía de campo que describe cómo aplicar un modelo de agricultura respetuosa del medio ambiente a la producción de yuca en pequeña escala.

La FAO explica que la producción mundial del tubérculo se ha incrementado en un 60 por ciento desde el año 2000 y se acelerará aún más en la década actual, al reconocer las autoridades su enorme potencial.

El “alimento de los pobres” se ha transformado en un cultivo polivalente que responde a las prioridades de los países en desarrollo, a las tendencias de la economía mundial y al desafío del cambio climático.

Servindi, 29 de mayo, 2013

Rumutapas huk mikhuykunatapas sapanka ayllupuni tarpunanchik, makichananchik, allananchik, mikhunanchik, puchuqnintataq chhalananchikpas, qhatunanchikpas. Kay llamk'aykunataqa taytapas, mamapas, qhari warmi wawakunapas llamk'ananchikpunim; quwipas, wallpapas wanuta churanan.

¿Hayk'awantaq 1 kilu trigotari rantinki?

¿Hayk'awantaq huk kilu saratari rantinki?

1 kilu rumuri, ¿hayk'ataq? Chakrapiqua 1,50 sulis, Killa Pampapipas, Qusqupipas 2 sulis. Chayri, ¿mayqantataq mikhunanchik?

Yachay wasiykipi ¿wirtuykichik kanchu?

18

FAO entrega Guías de Funcionamiento de Huertos Escolares al PINE-MINED

***Managua, 3 de Junio de 2009.** Con el objetivo de fortalecer el trabajo que diferentes instituciones realizan en el campo de la Seguridad Alimentaria Nutricional, la Organización de las Naciones Unidas para la Agricultura y la Alimentación (FAO) entregó tres mil Guías de Funcionamiento de Huertos Escolares.*

El Profesor Miguel De Castilla, Ministro de Educación, indicó que desde un inicio el Gobierno de Reconciliación y Unidad Nacional estuvo claro que una de las áreas de las Políticas Educativas del Ministerio de Educación (MINED) debía ser la alimentación de los niños y niñas nicaragüenses. (...)

*“Recuerdo el lema: **Sin hambre se aprende mejor.** Porque una educación de calidad necesita de estudiantes de calidad y los alumnos no podían aprender mejor con hambre. Sin alimentación en los barrios y sectores más pobres es mentira que un ministerio va a hacer una buena educación”, aseguró De Castilla.*

Remarcó que los esfuerzos que ha realizado el Gobierno a coordinar diferentes instituciones para fortalecer la alimentación le ha valido a Nicaragua el reconocimiento de FAO, por ser el mejor entre más de 60 países con programas de esta naturaleza.

Gero Vaagt, Representante de FAO en Nicaragua, afirmó que esta institución al apoyar la alimentación, contribuye a la educación de los niños. “Nicaragua realiza el abordaje de la Seguridad Alimentaria Nutricional desde el currículo escolar y se viene construyendo una educación amplia en la lucha

contra el hambre, porque un niño con hambre no puede estudiar. Como resultado de esfuerzos conjuntos se formula la estrategia de seguridad alimentaria”, dijo.

Además de servir para enseñar técnicas a los estudiantes de cultivo, valores y rescatar los alimentos autóctonos de las regiones, los Huertos Escolares fortalecen la Merienda Escolar y permiten que los alumnos transfieran los conocimientos a sus hogares.

Yachay wasiypiri, ¿imatataq mikhunkichik?

Yachay wasipiri, ¿imakunataq tarpunkichik? Chayri, ¿allin chu manachu?

Wasiypiri, ¿ima uywakunataq, ima yurakunataq uywanki? Chayri ¿allin chu? ¿Imarayku?

Wasiypipas, yachay wasipipas, ¿ima ruru uywaytataq yachayta munawaq? ¿Imapaqtaq chaytari yachayta munanki?

TARPUY ÑAWPAQ: allpa qhawariy

Imataña tarpunanpaqpas, ¿imatataq tayta mamaykiri ñawpaqta ruran?
¿Pikunataq chay llamk'aykunatari ruran?

20

Ima muhutaña tarpunapaqpas ñawpaqtaqa allpataraqmi qhawariyku. Rumuta tarpunapaqpas kaqta rurallaykutaq; rumupaqqa siksi allpam allin. Siksi allpapi rumuqa sumaqtam wiñamun. Chay allpaqa samasqataqmi kanallantaq; chaymi rumuqa kallpachayuq llusqsimun; utqayllataq mast'arikamunpas. Ñawpaq watakuna mana llamk'asqa allpa mana kaptinqa, munti allpatapas allinta qhawarispaga waqtaytam atinchik.

Rumuqa q'uñi allpapipunim allintaqa urin. Hanaqniq chiri allpakunapiqa sasatam wiñan. Mayu pata allpakunapiqa aswan allinsi, chawpi qhatakunapipas allinmi kanman. Rumuqa yana allpapis allinta rurun; puka allpapiqa manas allintachu rurun.

Ninkutaqmi, aqu allpam aswanpas allin nispa, llanka allpapiqa rumuqa manas wiñayta atinchu. Aqu allpapiqa payllamantas saphinkuna aysarparikunraq, rakhullañataqsi puqunpas.

Rumu tarpuykunaqa qhapaq sitwa killapipas, quya raymi killapipas rurakullanmi. Runaqa llamk'ay qallarinanpaq killata qhawan; chaymantapas kanmi huk willakuqkuna, chaykunata qhawaspam llamk'aytaqa qallariyku.

Yuyaywan,
kallpawan,
apukunamanta
mañarikuspa
llamk'asqaqa
imapas kallanmi,
rurullanmi.
Rumu llamk'aypi,
¿qamri imatataq
ruranki?

Llamk'anakuna

Ñuqapuni ari qhariwanpas warmiwanpas maytapas purini. Ñuqa mana kaptiyqa mana ari imapas rurasqaqa rikukunchu. Qharipas ñuqawanpuni ari aswan qhari; warmipas ñuqawanpuni ari allin warmi; ¿ñuqa mana kaptiyri? ¿Mikhusqachu kankuman? ¿Imapas rurasqachu kanman? ¿Imataq sutiya kanman? KHITUCHI

21

Ñuqapas qharikunataqa yanapanim. Runaqa ñuqtapunim may rinanpaqpas, ima rurananpaqpas aysarikuwan. ¡Panacháy! Amataq ari anchataqa rimarpariychu. Rumu muhu akllanapaqpas, kuchunapaqpas ñuqata ari mink'akuwanku. Mana kaptiyri, ¿pitaq mach'aqwaymantapas amachasunkiman? ¿Pim kani? MACHITI

Ñuqaqa rumu tarpuypipas huk ruraykunapipas yanapakullanim. Ukhuyqa k'ullumanta, sinqaytaq q'illaymanta. Ñuqaqa sinqaywan, umaywanpuni ari llamk'apakuni. ¿Pitaq kaymanri? PIKU

Ñuqaqa llamp'ulla ari kakuni, mana qamkunahina rumi sunquchu. Ñuqaqa qharitapas warmitapas yanapanipuni; tarpuypipas allaypipas ñuqaqa yanapakunipuni; mana chayri, ¿imapitaq rurukunata apawaq? LLIKLLA: Q'IPINA

Ñuqapas runataqa yanapanim, ¿qamkunallachuri? Aswanpas llapantinchikmi runataqa yanapanchik. Ch'apratari, ¿pitaq huk hawaman huñun? Ñuqaqa sinqallaywanmi aswanqa llamk'ani, chupaymantataq aysawanku. ¿Pim kani? AYSANA

Munti waqtay

¿Maykunapitaq chakratarirurankichik?

Allpari chakra rurana, ¿llapanpaqchu aypa? Chayri, ¿imataq rurana kanman?

22

Tarpuy killakunapi rumuta churanapaqqa chakra allpata qhawaripa, quralla kaptinqa quranta hurquna. Chakra allpa sayk'usqaña kaptinpas, wakchaña kaptinpas munti allpata maskaspa waqtana.

Muntipiq kanpuni niraq niraq sach'akunapas, huk yurakunapas, ñut'u qurapas, kaqtaq rumipas. Rumutaqa siksi achka allpapim uywana; chayraykutaq chay muntitaq waqtanapuni. Llapa sach'akunatapas, qurakunatapas hurquna. Munti chaquypiq achka runam aynipi llamk'ayku. Rumuqa pisipanmanmi pisi allpapipas, qurawanpas, intitaraq chaskinanpuni.

Munti chaquqqa illarimuytaña chakra pataman chayanayku, aswan p'unchaw riptiykuqa ruphaymi pisipachiwankuraq. Muntitaq waqtayku machitiwan, khituchiwan, pikuwan aysanawanpas. Chay llamk'aymanqa umapi chukuyupuni rina. Qurataq waqtayku achka runamanta, pisi runallaqa mana atipaykumankuchu, chaymantapas huk llamk'ayllataña rurakun achka runamantaq; chayqa qurapas mana qhipanchu.

Munti waqtaytaq ruphay p'unchawpipuni llamk'ayku; ch'akiypaqqa aqhata upyayku. Mikhunatapas achkata warmikuna wayk'uyku. Kay llamk'aypaqqa ch'aki mikhuypuni rurakun. Kanmanmi latanus wayk'uyuppas, rumu t'impusqapas hawas phuspuyuq. Mikhunataq wasimanta chakra pataman apayku, wasaykupipas asnuchapipas. Qura waqtasqataq khituchiwanpas, machitiwanpas ñut'uspaykum chakra muyuriqman hurquyku, chaypitaqmi ruphachiyku. Ñawpaqtaq allintaraqmi kantuniyayku, ninapas atipawankuman nipa.

Allpari, ¿sayk'unchu? ¿Imaraykutaq allpari sayk'unpas, wakchayanpas?

Qura kanay

Chakra tukukuyninmanri, ¿imapaqtaq waqtasqanchikta astarqanchik? Munti chaqusqaykutaqa llapanllata ari chakrap tukukuyninman apayku, chaypitaqmi chay quraqa ch'akin. Qurataqa p'anarquspa, q'umpurparispa, chakra kantukunata allinta llamk'arquspa ninawan kanarpariyku. Kanaspaqa makilla qhawana, ninapas atipawankuman.

Qura kanasqam allin wanuqa ima tarpuypaqpas; chay kanasqa patapim sumaqa ima tarpuypas wiñan; raphipas raphi, sumaqa q'umir q'umirllaña. Chayhinatapunim wakinqa ruranku; muntita waqtarquspankuqa kanarparinku. Mallkikunataqa uchpas allintapuni kallpachan.

Muntimanta chaqusqa qurata kanaptiykuqa kukipas manchasqa, q'aqchasqa ripun.

Kukiqa allpa ukhupim llaqtachakuspa achkayuq tiyan. Maytaña rispapas llapantinkum wanturinku. Kukiqa uchpamantapas ayqinmi; chayraykutaqmi chakra muyuriqmanpas uchpataqa wisñinapuni. Kukiqa rumup raphinta k'utuspa tukurqunmanmi, chayraykum ch'apra ruphachiytaqa ruraykupuni.

¿Imaraykutaq quratar kananchik?

Qamri chay qura kanaypi, ¿imatataq ruranki?

Ninawan mana atipachikunapaqri, ¿imatataq rurana?

KUKINAY

¿Imataq kukinayri?

Ñawpaqkunari, ¿imawantaq, mayhinatataq kukitari ayqichiku?

¿Imaraykutaq kukiri, ¿rikhurimun?

Kukiqa huch'uy sisicham allpap sunqunpitaqmi llaqtachakuspa tiyan. Kukiqa sapa ch'akiriy killakunapim rikhurimun; lliw q'umir qhulla raphikunata k'utuspataqmi kawsan. Kukiqa achkayuqmi kawsan, niraq niraqtaqmi kankupas. Sapanka huk niraqmi huk llam'anayuq; kay urukunaqa allinta kamachinakuspa imatapas llamk'anku.

Kukiqa rumu tarpuy killapi rikhurimuspa rumu mallkip chayraq llusimuchkaq llullu raphichankunata k'utuspa k'aspillantaña saqirparin; wachuntintapas tukurparinmansi.

Kay yunka llaqtakunapiqa kuki anchata rikhurimuptionqa kuki plaga nispam niyku. Chaypaqqa kantaqmi rurasqa rantina miyu imaymana venenokuna kuki wañuchinapaq, chayqa manachus allin kanman, kaqtaq chaypas qullqipa ari.

Ñuqaykuqa kukita tarispaqa q'isankama qatipayku; tarispaykutaqmi chay hawata kanarqayku. Hukkunaqa ruphaq unuwan hich'aykunku, chaywanmi kukiqa wañun; wakin runaqa uchipata chakrap muyuriqninman churanku, mana chaytaq tarpuyta urayninman miyuyuyku muk'uta churarparinku. Chaykunata ruraspam rumutaqa amachayku, kaqtaq kukiwaykupas.

Kukiri, ¿imapaqtaq allin?

Kukimanta ¿ima aranwaytataq yachanki?

Ch'aprakuna mankurpariy

¿Imataq mankuyri?

¿Maypitaq sach'atari mankurparina?

Rumu tarpunapaqqa allintapuni allpataqa allinchariyku; chaymi rumuqa mikhunapaq allinta rurunqa. Chaymantapas kanarisqa allpaqa uchipawan chaqrusqa qhipan, chaytaqmi rumuqa allin wanusqa tarikun.

Qura hurqusqatapas, sach'a kumpasqatapas llapanta machitiwapas, aysanawanpas huñurispas waqtarpariyku; chaytataqmi chakrap hawanman q'umpurpariyku; chaypim allintaqa machitiwan mankurpariyku, machitiwan p'anarpariyku, chaytataq kanayku.

Wakin llamk'aqkunaqa manañas kanankuñachu kay watakunaqa; wakinqa kanaspanku ninawan sinchitas atipachikunku. Paykunaqa mana ari kantuniyankuchu, chayraykutaq ninawan atipachikunku. Manas llamk'aqchu ninawanqa atipachikun, mana yachaqkun as kananku mana allinta qurata q'umpuspa.

Q'umpusqa quratapas ch'aprakunatapas manas ari allintachu hukunaqa mankurparinku, chaytaq ninaqa paykunata atiparqun.

¿Imapaqtaq kumpasqa sach'akunatapas, qurakunatapas mankurparinapuni?

ALLPA CHIRIYACHIIY, PARA SUYAKUY, KILLA QHAWAY

26

¿Hayk'aptaq allpatari chiriyachina?

Quratapas, ch'apratapas kanarquptiykuqa chakra allpaqa rupharisqa qhiparin, sansakunapas chakrantinpi wisch'u wisch'u qhipan, k'aspikunapas wakinqa mana allin kanasqa rikhurin. Chaykunataqa makilla qhawayku.

Kikin chakra allpapas ruphachkaq tarikun; chaymi llamk'aqkunaqa allpata qhawariskanku, manaraq ima mikhuytapas tarpunkuchu; chayqa allpa chiriyantaraq huk p'unchawpas, iskay p'unchawpas suyarinku.

Ruphachkaq allpapi tarpurquptinkuqa ima mikhuypas manas ari wakinmanchu, rupharqamunmansi, chayqa manas ari wiñanmanchu, imapas llusqsimunmanchu.

Rumu tarpunapaqpas, ima mikhuytaña tarpunapaqpas ñawpaqtaqa killatapuni qhawariyku. Rumu tarpunapaqqa qhapaq sitwa killapipas, quya raymi killapipas Mama Killap muyuynintapuni watuyku. Sara tarpunapaqpas, purutu tarpunapaqpas killataqa kantaraypipas, aya marq'apipas qhawaykupuni.

Qhapaq raymi killapi mana paraptinqa, runaqa ancha llakisqa tarikuyku, chaywanpas wak sanampakunata qhawaykupuni; huk sallqa uywakunapas huk niraqta waqaspa paranantapas, mana paranantapas willakullantaqmi; mayupas willakunmi.

Llaqtaykipiri *¿pura killapi imatataq rurankichik?*

Wañuq killapiri, *¿imatataq rurankichik?*

Musuq killapiri, *¿imakunatatataq rurankichikpas manapas?*

¿Hayk'aptaq rumutari tarpuna?

Tarpunapaq sanampakuna qhaway

¿Imataq sanampari?

Lliw yunkantinpim tarpuy killapaqqa tukuy imata qhawarikunku; wakinmi qhapaq sitwa killapi tarpunku hukkunataq quya raymi killapiña tarpunku.

Pacha Mamapiqa ima willakuypas tarikunpunim. Imaña ruranapaqpas willakuyqa kanpunim; ñuqanchikmi aswanpas chay willakuykuna qhawaytapas, "ñawinchaytapas" qunqarparinchik; manaña muyuriqninchikpi willakuykuna, "qillqasqakuna" ñawinchaytaqa yachapunchikchu. Ñuqanchikmi "ñawsapas, ruqt'upas" kutipuchkanchik; chaymi hatun llaki.

P'inquylluchakunam paqarimuspa "tarpuy killa chayamunña, tarpuq puririyichik" nispawillawanku. P'inquyllukunaqa achkamanta huñurqakamuspa rikhurimunku, chaymantataq wasi pillukunapipas, sach'akunapipas warkuykukuspa sinchitapuni qapariykachanku. Chay qapariqta uyarispa ari runaqa chakra llamk'ayta qallariyku. Chayqa qhapaq sitwa killapiraq. P'inquylluqa taksa sayayllam, yaqapas kanman huk hatun wanquyru chikan; wakintaq tumpun hatunkaray; tawa raphrachayuq, ñawipas ñawi, suqta chakichayuq; kanmi q'umirpas, yananiraqpas. Ch'isiyaykuytam kay uruchakunaqa qapariyta qallarin.

P'inquylluqa p'ispita sach'apipas, palusantu sach'apipas ch'ipakuspa qapariykachan ch'isin ch'isin, chaymantataq sinchita qaparisqanmanta payllamanta t'uqyan. T'uqyaspatammi kikin sach'a patakunapi intiwan ch'akipunku; chaykunata qhawaspa ari tarpuyta qallariyku.

Aylluykipi imatapas tarpunaykichikpaq, *¿qamkunari imatataq qhawankichikpas, uyarinkichikpas?*

Paray qallarinantari, *¿imataq willakun?*

Waranwaypa t'ikariynin

¿Imataq waranwayri?

Waranwayri, *¿maymantataq imatapas yachan?*

28

Waranwayqa hatun sach'am, yunkakunapim qhatakunapipas, urqu patakunapipas kawsan. Kay sach'aqa huk killa ñawpaqtaraqmi llapan q'umir raphichankunata wisñirparispa sumaqta t'ikayta qallarín. Qhapaq sitwa killapi ari waranway sach'aqa t'ikayta qallarín.

Waranway sach'aqa ch'aki urqkunapim kawsanpas; kay waranway sach'aqa sumaqta yuraqtaraq, pukatararaq, q'illutaraq t'ikan.

Waranway sach'a munay q'illuchatataraq, achkataraq t'ikan, chaymi chay wata tarpuyqa ancha allin kanqa, chaytam waranwayqa willakun. Pisillata t'ikaspataqmi chay wata tarpuy pisipanantam willawanchik. Waranwaypa t'ikasqanta qhawaspa ari achkatapas, pisillatapas tarpuyku.

Waranwayqa manam yachanchu; Pacha Mama ari allin wata kananpaqqa waranwayta achkata t'ikachimun; chaytam Pacha Mama willawanchik. Waranway sumaqta t'ikariptinmi wakin runaqa wasinkuman apanku; wasinkupiqqa manataqmi sinchitaña munakuchkaptinkupas hap'ikunchu. Waranwaypas tarpuy killapim t'ikan.

Mana parananpaqqa qipqikunam phawarimullankutaq. Kay urpichakunaqa "qipqiqi, qipqiqi" nispam ch'akirinanta willawanchik, chaymanhinam chakrataqa qhawariyku.

Wasiykipiri, *¿imata qhawaspataq parananta yachankichik?*

¿Imata qhawaspataq, imata uyarispataq ch'akirinanta yachankichik?

Turuqmanta

¿Imatataq turuq sach'achari willawanchik?

Turuqqa huk yunka sach'acham; raphinkunaqa hatunkaraymi. Turuq sach'ap raphichankunam paranantapas, ruphanantapas willawanchik. Yunka ukhupiq urquntinpiyas, wayq'untinpiyas, pampantinpiyas sach'akunaqa niraq niraqmi wiñan; chaypim tarikun turuq sach'achapas.

Chay turuq sach'am parananpaqqa raphinkunata yuraq yuraqllataña t'ikrarparin. Raphinpa uyanqa ukhupi tarikun; ukhu uyanñataqmi intita qhawan; kayhinaptinga paramunanpaqmi; raphichanpa uyan patapi kaptinqa ruphananpaqmi. Runaqa chaykunata ari paray killakunapiqa qhawarikuyku; chaymanhinataq tarpuykupas, huk ruraykunamanpas churakuyku.

Kallantaqmi huk urpi "manaqarakuq" sutiyaq. Kay pispupas willakullantaqmi. Ch'isinkunapas, pacha paqariytapas "paranqachus, paranqachus" nispa qaparin; chaymantaqa paranpuni ari.

Kay sallqa uywakunari, *¿maymantataq paranantapas, ch'akirinantapas yachanku?*

¿Ima wak sallqa uywakunataq paranantapas, mana paranantapas willallawanchiktaq?

¿Ima yurakunam paranantapas, ch'akirinantapas willallawanchiktaq?

Rumu muhuchay

Rumuta muhuchaspari, ¿imaraykutaq phakata aysarparispapuni rurana?
Q'umpusqa phaka kaptinri, ¿imanantaq?

30

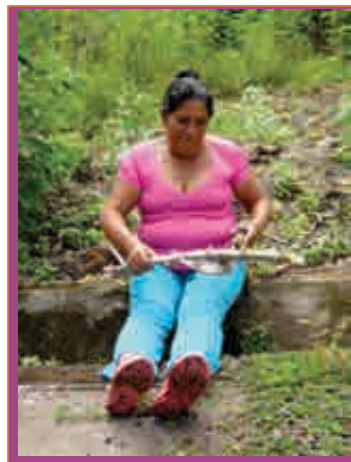
Musuq rumu yuraqa kikin yurap k'aspichallanmantam hap'ikun; chayraykutaqmi kikin rumup k'aspinkunata akllaspa machitiwan kuchurpariyku, chaytataq chakrapi tarpuyku. Muhi akllaypiqa iskay niraqtam llamk'ayku: huk runakunam chay tarpunanku kikin p'unchawlla muhutaqa akllaspa kuchurparinku; chay qhipamantaq tarpurparinku. Wakin runañataq iskay, kimsa, pichqa, qanchis p'unchaw ñawpaqtaraq muhutaqa akllanku; chay qhipamantaraq yaqa ch'ichichayuq muhutaña chakrapiqa tarpunku.

¿Mayhinatataq muhuchankichikri?

Watayuq allin rumukunata akllayku, chaykunamantataq rakhu allin tullunmanta machitiwan kuchuyku. Chaypaqqa imapiña tiyaykuspapas chakinchiktaqa allinta mast'arparispapuni rurana, chaysi tarpusqa rumuqa allpa ukhupi allinta chutarikun. Chay yuraqa achka wawa raphiyuq kanan. Huk makiwanmi machitita hanaqman qhawachkaqta hap'ina; hukkaq makiwantaq rumup tulluchanta machitiman waqtana. Sapanka muhupas pichqa, suqta muquchayuq (ñawiyuq) kanan, sayayninmantaq yaqa iskay yuku.

Ñawpaq p'unchawkunamanta muhuchasqaqa yaqa ch'ichichantinña tarpukun; chayqa utqaylla wiñarqamunqa. Iskaynin muhuchaypas allinmi ñuqamantaqa; ichaqa ima ruranapaqpas killataqa qhawarikuykupuni.

Llaqtaykipi sapanka rumu yuramanta ¿hayk'a muhutataq hurqunkichik?

Kachichasqa rumu wayk'uy

Kanan

- ~ 2 kilu rumu
- ~ 3 kiru ñut'u kuchusqa ahus
- ~ 1 tasa siwulla kuchusqa
- ~ ½ tasa qhulla pirihiñ ñut'u kuchusqa
- ~ ¼ uña wisllacha ch'ullqi piminta
- ~ ¼ tasa vinagre
- ~ ¼ tasa asiyti
- ~ Kachi
- ~ Puruña

Ruraynin

1. Rumuta t'aqlla t'aqllata kuchurparisunchik.
2. Rumup qaranta hurqusunchik.
3. Hatun niraq mankapi 4 winku unupi kuchusqa rumuta churaspa q'unchaman churpusunchik.
4. Kachita yapaykuspa rumu chayanankama t'impuchisunchik.
5. Rumu wayk'usqaña kaptintaq mankata uraykuchispa chiriyachisunchik.
6. Rumutaqa aswan ñut'uta kuchupaspa huk puruñaman churasunchik.
7. Thiqtinapi asiytita q'uñichispa ahustapas, siwullatapas, pimintatapas thiqtirichisunchik.
8. Thiqtisqatapas, vinagretapas rumu puruñaman hich'aykusunchik.
9. Kachitawan pirihiñ ñut'usqatawan munasqanchikmanhina yapaspa qaywirisunchik.
10. Q'uñichkaqtapas, chiritapas qaranakuspa mikhusunchik

Allaka: Venezuelapi q'apaykuna huñuy

Venezuela Mama Llaqtaqa 4 continente allpakunapi mikhuy wayk'usqata hukllaman huñuspas q'apayninta kawsachichkan: Imapipas huklla kayqa Cristóbal Colonwansi qallariq kasqa, paysi mana riqsisqanchik huk yachaykunata apamusqa ñataq ñataq kuti t'ikraspa; chay yachaykunataqmi kay llaqtanchikkunap yachayninwan chaqrunakuspa musuq yachaykunata paqarichillantaq.

1498 watapiraqsi qhapaq sitwa killapi “America allpa tariq” runaqa Venezuela Mama Llaqtap qucha patanman chayamuspa kayhinata rimasqa “Kay runakunaqa allin qhawarina ukhuyuqtaqmi, sumaq uyayuqtaqmi kasqaku” nispa. Chayta yachaspam Miro Popic wayk'uymanta yachaysapa runaqa nillantaq “Chayhina kaptinqa, chay pacha mikhusqankuqa mana ari wiksa hunt'achiqllachu; manataqmi wakchachu, pisipaschu kanman karqan kunan pacha iñisqanchikmanhina” nispa tukuchan.

Arí, chay mikhuykuna ukhupi ari sarapas, rumupas tarikusqa. Kanmi Venezuelamanta huk mikhuna; sutinmi Allaka; Allakaqa huk pastilmi, chaypim tarikun Americap, Asiap, Europap, Africap q'apayninkunapas, wayk'uyninpas, rurunkunapas.

Sara kuta ñatusqapim challwatapas, huk aychakunatapas ñut'u kuchusqata, asiytunasta, pasasta, siwulla kuchusqata, uchuta, pimintata, winuchayuqta ima p'istuykunku; chaytataq latanus raphipi q'ipichanku, chaytataqmi wapsillapi phasinku; hukunaqa kusankus, Chay mikhunaqa niñupim mikhukun.

Rumu uchu wayk'uy

Kanan

- ~ Yuraq sunqu rumu
- ~ Marati uchup ñawi raphin
- ~ Siwulla
- ~ Asiyti
- ~ Wallpa aycha
- ~ Papa
- ~ Kachi

Wayk'uynin

1. Ñawpaqtaqa rumup qaranta t'ipqarqusunchik.
2. T'ipqasqa rumuta mayllarqusunchik.
3. Kuchilluwan rumutaqa taksachakunallaman pikarqusunchik.
4. Siwulla ñut'u pikasqata wallpa aycha pikasqatawan huk mankachapi asiypiti thiqtichisunchik.
5. Thiqtisqamanqa pisi unullata hich'aykuspa allinta t'impurquchisunchik.
6. Allin t'impusqamanña rumu pikasqata hich'aykusunchik.
7. Qhipanmantaq papa pikasqata yapaykusunchik.
8. Qaywisapuni t'impuchisunchik, ña mankata itunapaqña marati ñawi raphita mankaman yapaykusunchik, kachintaqa malliykusunchikpuni.
9. Apukunamanpas, almakunamanpas phukurispa qaranakusunchik.

TARPUY PACHA: allpa t'aqay

Tarpunapaqqa ñawpaqta allpataraq qhawariyku. Wakin chakrataqa tabla tablata t'aqanku, chaypitaq atisqankumanhina mikhuykunata tarpunku. Tablata chaskispaqa llapan ayaqinkunaman k'aspikunata sayachispapas, q'upakunawan muyurichispapas riqsikunku. Chaymantaqa allpa t'aqarisqamanña imaymana mikhuytapas tarpuyku.

Rumu llamk'aypiqa pikuwan rumutaqa tarpuyku, hukunaqa khituchiwan tarpunku. Muhutaqa q'ipinapi wasaykupi wayllurquspayku tarpuyku.

Allpataqa pikuwan t'uquyku; chaymantataq makiykuwan allinchariyku qhipaman allpata qachirispas. Chaymantaqmi rumu muhutaqa q'ipina ukhumanta ch'ulla ch'ullamanta hurquspa tarpuyku. Rumu muhutaqa ñawinkuna wichayman qhawarichkaqta, as kumpasqata mana sayachkaqtachu t'uqupi tiyachiyku, chaymantaq makillaykuwan pisi pisi allpallawan pakaykuyku rumu muhutaqa.

Qallariy muhuta tarpurquspaqa huk thatkiyta ñawpaqman purispa yapamanta huk t'uquta rurallaykutaq, chaypipas rumuta tarpullaykutaq; chayhinatakama ruraspam wachuta siqayku.

Tarpuykuqa tutaraq qallarispam, achka runamanta, hatunchus huch'uychus allpa kasqanmanhina. Ch'akiyniykupaqqa wiñapu aqhata upyaspa, kukata hallpaspa ima. Pacha Mamamanpas sumaqa haywarikuyku; chaytaqa rumunchik allinta rurunanpaq. Kuska p'unchaw samaypiqa wallpa kaltuta chaki pataschakunayuqta mikhuyku. Chaymi rumupas hayt'arikusparaq wiñan.

TARPUYPI MIKHUY: waqtapa

Kanan

- ~ Hatun rakhu rumukuna
- ~ Kachi
- ~ Ahuscha
- ~ Sanawri
- ~ Arus
- ~ Ripullu
- ~ Marati raphi
- ~ Wallpa aycha
- ~ Q'umir latanus

Wayk'uynin

1. Wallpa aychata allinta mayllarquspa huk mankapi kachiyuqta, ahus kutachayuqta allinta t'impuchina.
2. T'impuchkaq mankaman ripulluta, sanawrita, uriyanuta mayllarquspapuni yapaykuna.
3. Kaykuna allintaña t'impumuptintaq arus mayllasqata churaykuna.
4. T'impurimuptintaq rumutapas, papatapas, latanustapas hatun hatunta q'allarparispa mankaman mayllaspa hich'aykuna.
5. Mankataqa wisllawan qaywirinapuni kachinta malliykuspa.
6. Mankata uraykuchinapaqña maratip llanlla (llullu) raphichanta yapaykuna; chaymantataq llamk'aqkunaman qarana.

Hallpay – samay – asichinakuy – kusiqa rimanakuy

36

¿Imapaqtaq hallpaytari ruranchik?

Llamk'aspapas, maytaña chakipi rispapas, ruphaypi imataña ruraspapas sayk'unchikpuni, kaqtaq kallpapas pisiyan, unumantapas ch'akikun; chaymi hallpayqa kallanpuni. Hallpaspaqa samarinchik, kallpachakunchik, ch'akiyninchikta thasnunchik, yuyaychanakunchikpas, asichinakunchikpas.

Llamk'aypiqa kanpunim iskayllapas hallpayqa; ñawpaqqa samay hallpaypas kaqsi. Chaytam inti watana hallpay niq kasqaku. Llamk'achikuqqa "taytaykuna, mamaykuna samaripuwaychik, hallpaykusunchik" nispa sumaqta waqyakun, chaymantataq t'antachatapas, mut'ichatapas rakispa mikhurikunku; qhipanmantaqmi aqhata muyuchin, kukatapas sapankaman rakin; llamk'aqkunaqa apukunamanta kallpata mañarikuspa akullinku; chaymi hallpayqa.

Tutamantaqa 10 urasta, ch'isintataq 3 urasta hallpayku. Hukmi kuska p'unchaw samayqa. Hallpaypiqa aqhaqa kanpuni. Chakraman chayaspapas kukataqa rakiykupuni; apukunaman phukurikuspataq llamk'ayta qallariyku. Chay hallpaypi ari llamk'achikuqpas, llamk'aqkunapas rurasqankumanta rimarinkupas, yuyaychakunkupas, mink'anakunkupas. K'aminakuyqa manam kanchu.

Ñawpaqkunaqa inti watana hallpaypas kaqsi. Chaypis samarqapuspaña yapamanta tiyarquspanku kukankuta akullispanku, llipt'ankuta kanispanku hallpallaqkutaq kasqa; chaypis sayritapas hap'irquchikuspa pitaqku. Chayqa wasiman kutipunapaq ari samaqkupas, kallpachakuqkupas; chay hallpayqa kunan manaña kapunchu.

Rumu thiqti

Kanan

- ~ Rumu
- ~ Asiyti
- ~ Thiqtina
- ~ Kachi

Wayk'uynin

1. Rumuta wayk'upaqhina q'allarparina.
2. Q'allasqamanta qaranta t'ipqarquspa allinta mayllarquna.
3. Mayllasqa rumutaqa ch'iqtarparispa mankapi kachichayuqta t'impuchina.
4. Rumu chayarquptintaq ununta ch'umarparina.
5. Thiqtinapi asiytita q'uñichispa rumu chayasqataqa sumaqlata churaykuspa thiqtichina.
6. Munaspaqa hak'uta runtupi qaywisqawan rumuta llunch'irispa thiqtiyta atikun.
7. Thiqtisqanchik ama rupharqunanpaqqa makilla qhawachkana.
8. Rumu thiqtisqataqa ruphachkaq kaphiytawan mikhuna.

Yuyarisunchik

Rumu wayk'usqap ununqa yawarpi wiratas pisiyachin, ichaqa sapa p'unchawsi ch'usaq wiksaman huk qiruchata upyana.

Rumumanta phariña ruray

Kanan

- ~ Rumu muraya
- ~ Hatun maran tunawnintin

Ruraynin

1. Ch'akisqa rumu murayata pisi pisillamanta maranpi kutana.
2. Kutasqatañaqa huk ch'aki puruñapi huñuna.
3. Kutayta tukuspaqa wak puruñaman hak'uta suysuna.
4. Suysusqa puchutaqa yapamanta maranpi kutana.
5. Kutapasqa hak'utapas yapamanta suysuna.
6. Ñut'u hak'ucha llusqin chaymi phariña sutiyuq, hukunaqa mandiyuka ninku.
7. Chay phariña hak'utaqa kachiyuqtapas, asukarniyuqtapas wayk'uyta atillanchikmi.

Yuyarisunchik

Rumu phariñamantaqa niraq niraq mikhuykunam rurakun. T'antapas rurakunmi. Rumu phariñap chaninga taripay atiyimi, kaqtaq huk hak'ukunaña mana kaptinpas rumu ruruchisqanchikwanqa kawsaytam atinchik. Rumu phariñataqa awaykuna ruraypipas, papilkuna ruraypipas, hampikuna ruraypipas, llusinakuna ruraypipas apaykachankupunis.

Rumu phariñatari, ¿mayhinatataq mamayki wayk'un?

Rumu phariñamantari, ¿imakunataq wayk'ukun?

Rumumanta aripa (thiqtisqa t'anta)

Kanan

- ~ 1 rumu
- ~ 2 wisllacha mantikillapas, maryarinapas
- ~ 1 runtup q'illun
- ~ 1 hapt'ay kisu thupasqa (khitusqa)
- ~ 1/2 qiru lichi
- ~ Anis rurucha, asiyti, kachi.

Wayk'uynin

1. Rumuta t'ipqarquspa ñut'uchata thuparquna.
2. Rumu thupasqataqa unuyuq aytinaman churaspa, qaywirispa qaywirispa ch'umana.
3. Ch'umasqa rumu thupasqataqa wak puruñaman churana.
4. Rumu patamanqa runtup q'illuntapas, lichitapas, kisutapas, anischatapas, mantikillatapas, kachitapas yapaykuna.
5. Puruñaman llapan churasqanchikta allinta ñatuna.
6. Yaqa hapt'ay hapt'ayta ñatusqata t'aqaspa makinchikpi p'alltayarichina.
7. Ñatusqa p'alltayachisqanchiktaqa achka niraq q'uñi asiytipi thiqtichina; paruyaptintaq hurqupuna.

Mikhuynin

Kay aripachakunataqa (t'antachakunataqa) huk mikhuykunatawan qarakuspa mikhuyta atinchik; kanmanmi aycha kankachawanpas, tullanwanpas. Kay mikhunaqa buñuelosmanmi rikch'akun.

Rumumantawan kukumantawan turta

Kanan

- ~ ½ kilu thupasqa rumu
- ~ ½ kilu tupachisqa hak'u
- ~ 3 wisllacha mantikilla
- ~ ¼ kilu thupasqa kuku
- ~ ½ kilu asukar
- ~ 3 runtu
- ~ 1 uña wisllacha anis ruru

Ruraynin

1. Rumu thupasqatawan kuku thupasqatawan hak'utawan hatun puruñapi chaqrusunchik.
2. Chay chaqrusqa pataman runtukunatapas, mantikillatapas, asukartapas, anis ruruchakunatapas yapaykusunchik.
3. Allinta chaqrusunchik.
4. Turta wayk'una tikap muyuriqninta mantikillawan llusirispas hak'uwan phiskurisunchik.
5. Chay chaqrusqanchikta turta tikaman hich'aykuspa q'uñichkaq hurnuman churaykusunchik.
6. Huk urapiqa ña chayarqapunañ.
7. Allin paruyasqata hurnumanta hurquspa chiriyachisunchik.
8. Kuchuspa qaranakuspataq imachatawan upyaspapas mikhusunchik.

Yuyarisunchik

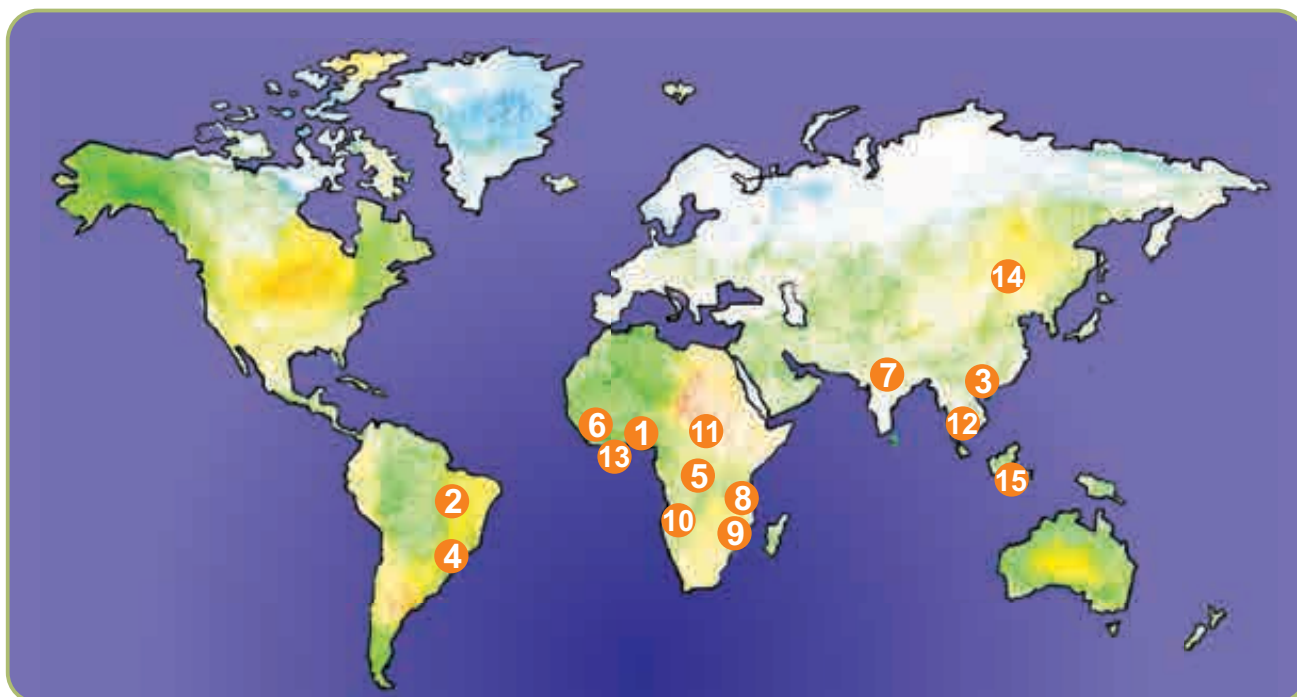
Rumuqa allin hap'ikuq kallpachakuq mikhuymi; kaqtaq ruruchisqanchik mana tupachisqa mikhuychu.

Tiqsi muyuntinpi rumu ruruchiy

Tiqsi muyuntinpiqa kay mama llaqtakunam aswan achkata rumutaqa ruruchisqaku; chayqa runankunapas allin mikhusqach riki tarikun. Ruruchisqankuta qhatuspapas huk kawsaykunata rantinkuch riki.

41

1	Nigeria	17 %
2	Brasil	12 %
3	Tailandia	10 %
4	Paraguay	10 %
5	República Democrática del Congo	8 %
6	Ghana	5 %
7	India	4 %
8	Tanzania	4 %

9	Mozambique	3 %
10	Angola	3 %
11	Uganda	3 %
12	Vietnam	3 %
13	Benin	2 %
14	China	2 %
15	Indonesia	2 %
	Otros países	13 %
	Total	100 %

¿Mayqan mama llaqtam aswan achka rumuta ruruchisqa? ¿Perú Mama Llaqtanchikri?

Perú Mama Llaqtanchikpiri, ¿imaraykutaq mikhuymanta muchuy taripawanchik?

Perú Mama Llaqtapi rumu ruruchisqa

4 departamentos concentraron el 55,4% de producción de yuca en setiembre.

*Correo: prensa@agronegocios.pe
Domingo, 24 Noviembre 2013 15:41*

Perú Mama Llaqtanchikpiqa 2013 watapi quya raymi killapi rumuqa 104 444 tonelada aspikusqa, chayqa sapa pachakmanta 18,1% yapakusqa ñawpaq wata chay kikin killapi allakusqanmanta. Chayqa kay wata aswan achkata ari rumutaqa allasqaku.

Kanmi huk yupakuq oficina, chaymi Instituto Nacional de Estadística e Informática (INEI) sutiyaq, paymi kay quya raymi killapi rumu allasqa wiñarisqanta kayhinata willakamun:

Rumuqa Pasco suyupi sapa pachakmanta 113,6% yapakusqa. Loreto suyupi sapa pachakmanta 40,9% yapakusqa, Huánuco suyupi sapa pachakmanta 19,8% yapakusqa, Junín suyupitaq sapa pachakmanta 11,8% yapakusqa. Kay tawantin suyukunalla llapanpi sapa pachakmanta 55,4% rumuta ruruchisqaku Perú Mama Llaqtanchikpi.

Kaqlлатаq Lambayeque suyupas sapa pachakmanta 194,1% kuraqta ruruchisqa. Ica suyupas sapa pachakmanta 77,9% kuraqta ruruchisqa. Lima suyupas sapa pachakmanta 56,1% kuraqta ruruchisqa. La Libertad suyupas sapa pachakmanta 28,3% kuraqta ruruchisqa. Qusqu suyupas sapa pachakmanta 26,6% kuraqta ruruchisqa. Arequipa suyupas sapa pachakmanta 25,1% kuraqta ruruchisqa. Aya K'uchu suyupas sapa pachakmanta 12,1% kuraqta ruruchisqa. Madre de Dios suyupas sapa pachakmanta 11,6% kuraqta ruruchisqa.

Kay suyukuna aswanpas ñawpaq wata ruruchisqankumanta as pisita ruruchisqaku, chaykunam: Piura (-54,3%), Ucayali (-19,1%), Amazonas (-15,4%), Tumbes (-14,2%), Áncash (-12,3%), Cajamarca (-11,4%) kaqtaq San Martínpas (-3,6%).

Rumu wiñarimuptin

Wasiykipiri, ¿ima chakratataq aylluyki llamk'an?
Wawakunari chaypi, ¿imatataq llamk'apakunkichik?

Ima tarpusqapas qallariypiqa wawahina uywanam. Huch'uy wawaqa sasawan sayarinpas, puririnpas; wiñarispaña sapalla imamantapas hark'akun; kaqlлатаqmi uña mallkichakunapas sasawan ari hap'ikunkupas, ch'ichimunkupas, wiñarinkupas; chayrayku ari chayraq wiñarimuq rumutaqa sunquwanpuni uywakunapas, qhawarinapas. Mana ari tarpuykuspallaqa saqirparisunmanchu, makichanapunim.

¿Imataq tarpusqa makichayri?

Tarpuykusqa rumutaqa quramanta amachana kuti t'ikrarispa, kukimanta hark'achkana, hap'ikuptinñaqa allpanchana, hatun sach'akunapas mana llanthunanchu. Kallpayuq wiñananpaq wanutapas churanapuni. Qhipamanqa watayuqña kaptinpas kuchupana, chaytaqa saphin rakhu puquykunanpaq. Qhawarisqanchikhina rumutaqa sunquwanpuni uywana, mana chayqa phiñarqukunmanmi.

Mana allin llamk'asqa rumuqa q'illuyarqunmi, tulluchanpas llañulla, chaymi iskaykamapuni qurayana. Allpa ama wakchayananaqqa purutuwan sunqunasqata tarpuna. Purutuqa wanunmi, iskaymantaqa allintam uywanakunku.

Wanuwan kallpachay

Qamri, ¿hayk'a unaytaq mana mikhusqa kawaq?

Kikin mikhuylla ch'isin paqarin kaptinri, ¿imanantaq ukhunchikta?

44

Runap ukhunqa niraq niraq mikhunakunatam mañakun; mana tarispataq unquyta qallarín. Chayrayku ari runaqa allin wakichisqa mikhuynakunata mikhunanchik; kaqlлатаqmi uywakunapas, yurakunapas niraq niraq mikhunata munanku. Pacha Mama allpapas sapa wata tarpusqaqa wakchayanmi, chaymantataq pisillata rurun, unquytataq qallarín, yurakunatapas unquchillantaq.

Rumu tarpusqaqa wiñananpaq allpamanta mikhunanta ch'unqan; chayraykutaq allpaqa wakchayan. Wakchayaspaqa qhipa wata tarpuykunaman manaña ari aypachinchu mañakusqa mikhuynakunata, chayraykutaq qhipa wata tarpusqakunaqa pisillatapas, manapas rurunchu. Allpa kallpachakunanpaqqa mana ari kikin muhullatachu watan watan tarpuna, huk muhukunatapas tarpusqam allinqa; chaymantapas watan watan tarpusqa allpakunataqa samachinanchikpuni, chaymi kallpata hap'illanqataq.

Aswan allinqa sapa tarpuykipuni allpamanqa allin wanuta churananchik.

Samasqa allpapiqa sumaqlañam ima tarpusqapas wiñan, sumaqtam rurunpas. Chay sayk'usqa allpataqa wanuwanmi yanapachina, chaypaqmi sapanka t'uquman quwi wanutapas, huk wanukunatapas churana.

Tayta mamaykiri, ¿ima wanutataq chakraman churan?

Qamri, ¿imatataq ruranki?

Wanu kamariy

Wanutari, ¿*ruranachu icha uywakunachu wanunta quwanchik?*

Kay yunkapi wanuqa ismusqa yurakunamantam puqun; anti hawa llaqtakunapiqa uywakunap akanta ari wanupaq puquchinku. Allin puqusqa wanuwampuni ari allpaqa mikhunanchikkunata allinta puquchin; chaymi allin wanuyuq rumuqa rakhullaña puquykun.

Yunkapiqa kaphiy qaramantam (chhapamantam) wanutaqa puquchiyku. Kaphiyta pallaspaqa kutaq makinapi qaranta ch'utinku; chaymi qaranqa huk wayaqaman t'aqakun, kaphiy muhu ruruchantaq p'uyunqkunaman mayllanapaq t'aqakun. Kaphiypa chhapanta ari huñuspa asnallataña ismuchiylku; chaytaqmi ancha allin wanu. Kay kaphiypa qaran ismusqamanmi quwip akantapas, wallpap akantapas, huk uywakunap akantapas chaqruyku. Chay chaqrusqakunatam aswan ismurichisparaq sakillukunapi chakra patakunaman q'ipiyku. Chaypitaq rumuta tarpuspapas, imataña tarpuspapas muhutawan kуска t'uqukunaman hach'iykuyku; chaymi chay rurukunaqa ¡imallapaqñataq! Sumaq raphisapallaña q'umir q'umir tulluyuq.

Chakra ruraq runari, ¿*imaraykutaq uywakunatapas uywanallantaq?*

Chakra allin wanusqa kananpaq, ¿*qamri imatataq ruranki?*

¿*Ima wanuwantaq tarpusqaykiri aswan allinta rurun?*

Rumu allpanchay (hallmay)

Rumutari ¿imawantaq allpanchana?
¿Hayk'aptaq rumutari allpanchana?

46

Rumutapas huk yurakunatapas allpanchanapuni; hukunaqa hallmanku achka allpata q'awaspa; rumutaqa karullamanta allpata saphinman yuyayllawan yaparina; chaymi rumu saphiqa rakhutaq allintataq aysarikunqa. Imaña tarpusqa yurapas wawahina uywana, wawahina munasqa qhawarinam, mana chayqa manam allintachu wiñan.

Rumu tarpusqaykuqa iskay mit'amantahina hap'ikamunña, raphichayunña; paray killakunapiqa aswan utqaylla wiñarparimun. Allin wiñananpaqqa yanapanam, chayqa allpanchanam. Allpanchaytaqa qallariy quraypim rurayku. Chaykama rumuqa yaqa iskay wiku sayayniyuqña tarikun. Allpanchaypiqa khituchiwan sumaqlata allpata aspirispa rumup sikichanman muyuriqta p'istuykuna. Rumup uña saphichankunataqa manam tupapayanapaschu.

Manaraq allpanchaspam rumu chakrap qurantaqa wañuchina, chaymantañataq saphinmanta karu niraqpi allpata aspirispa rumup sikichanman churana. Allpanchaypiqa achka runam mink'apipas, hurnal qullqimantapas llamk'anku. Huk p'unchaw hurnalqa S/. 25.00 (iskay chunka pichqayuq sulis) chaypas kimsa kuti mikhuchisqa, upyachisqa.

Aylluykipiri, ¿imatataq irqikunari allpanchay pachapi rurankichik?
Chakrapiri, ¿pitaq llamk'achisunkichik?
Llamk'asqaykichiktari, mayhinatataq tupunkichik?

Manchachikunamanta

Rumu chakratari, ¿ima sallqakunamantataq amachana?
¿Mayhinatataq siwayruta manchachiwaq?

Runaqa sapa watapas llamk'aykupuni; rurusqantañataqmi sinchi waqllichisqata manaña huqariykuchu. Kanmi huch'uypas, hatunpas chakra waqllichiqkunaqa; chaykunam urukunapas, kaqtaq munti khuchipas, siwayruchapas, yuthuchapas. Kaykunaqa chakrantintapas tukurqunkumanmi mana manchachisqaqa.

¿Mayhinatataq siwayrutapas, munti khuchitapas manchachina?
Runa masinchikkunaqa imaymana niraq manchachikunatam churanku. Huk sach'amanta wak sach'amanmi sinchi q'aytutapas, q'illay q'aytutapas watarqunku; chaymantaq llimp'i llimp'i lastikukunata warkurparinku. Hukkunaqa k'aspikunata sayachispapas watanku. Chaykunata rikuspapas, uyarispapas siwayruqa manchasqa rumumanqa mana achhuykamunchu. Lastiku warkusqakunaqa wayrawan kuyuykachanpas, ch'aqwanpas; chaymi kay waqllichiqkunataqa tumpata ayqichin.

Waqllichikkunata manchakuspa kay qhipa watakunaqa pisitam tarpuchkayku ima mikhuytapas. Mikhunallaykupaqqa tarpuyku, qhatunapaqqa mana ancha.

Rumuta tarpuspaqa sapa p'unchawpuni wiñananta qhawachkanalla, mana qhawasqaqa siwayrupas uksirqapunmi, yuthupas mikhurqapunmi.

Siwayruchaqa allin llamk'aq runahinam tutachamanta rumu saphita mikhurqun, kaqtaq ch'isinkunapas kutimunkum. Rumutaqa wachuntintapas tukurparinkumanmi.

Wakin runaqa q'upatam rumup muyuriqninman hich'ayku; chaykunam siwayrutaqa ayqichin.

Waqra p'aki (Pankiy)

¿Imataq waqra p'akiri?

¿Imaraykutaq wakin rumu muhukunari mana hap'ikunchu?

Chakraykichikpiri, ¿pitaq waqra p'akita rurana?

48

Rumuta tarpuspaqa chakrata qhawapayanapuni, mana chayqa imapas waqllichinmanmi. Usariypiqqa hamunmi kukipas huk urukunapas. Chaykunaqa muhu churasqatam ch'ichimuchkaqmantaraq k'uturqapunku. Chayhina kaptinqa muhuqa mana ari hap'ikunchu. Chayhina kaptinqa waqra p'akita rurayku. Ñawpaqtaqa chakratarraq waturquyku; chaypim qhawariyku hayk'a chika muhutaq mana llusqimusqachu chayta yupayku; chaymanhinataq wak yurata wit'uspa muhuta wakichiyku; chaytataqmi waqllisqa muhu ranti pisi allpallawan pakaykurispa tarpupayku.

Waqra p'aki rurasqataqa hukunaqa “pankiy” nispa sutiyanke. Waqra p'akiqa mana ari ñawpaq tarpusqahinachu hap'ikun. Wiñaspapas llañu tullullayuytaq, pisitataq rurunpas.

¿Imaraykutaq waqra

p'akiytari rurana?

*Chakraykipiri, ¿pikunataq
llamk'ankichik? ¿Imatataq
rurankichikri?*

Rumu raphimanta hawch'a wayk'uy

Kanan

- ~ Rumup ñawi raphichan
- ~ Asiyti
- ~ Ahus, kuminu kutasqayuq
- ~ Kachi
- ~ Mankakuna

Ruraynin

1. Rumup ñawi raphinkunata sumaqlata maqchiruna, chaytataq puruñaman kuchilluchawan as ñut'uchata pikaruna.
2. Pikasqa raphitaqa t'impuq mankaman churaykuna.
3. Mankataqa kachichayuqta, munaspaqa uhpata huk llañu awaychapi khipurquspa mankaman llanllalla t'impunanpaq churaykuna.
4. Chayarquptinqa llapan ununta ch'umaruna.
5. Huk mankachapi asiytichayuqta, ahuschayuqta thiqtichina, chaymantaq rumu ñawi ch'irwasqata churaykuna.
6. Chay mankaman churasqakunataqa huk muqu wisllachawan allinta qaywispa chaqrana.
7. Chay chaqrusqataqa ruphachkaqlata qaranakuspa rumu wayk'uyuqta mikhuykuna.

Yuyarisunchik

Kay mikhuytaqa rumu tarpuypipas, uchutahinapas wayk'ullankum.
Kayqa chanin mikhuymi.

Rumu lawa wayk'uy

Kanan

- ~ Rumu phariña
- ~ Ch'aki uriyanu
- ~ Kachi
- ~ Ahuscha
- ~ Aycha
- ~ Sanawri
- ~ Manka
- ~ Q'uncha yamt'antin
- ~ Unu

Wayk'uynin

1. Ninata hap'ichispa unuyuq mankata churpusunchik.
2. Unu t'impurimuptin mankaman kuchusqa aychata churaykusunchik, kachichatapas yapaykusunchik.
3. Aycha allintaña t'impumuptintaq sanawrita q'allasqata churaykullasuntaq, uriyanutapas yapaykusunchik.
4. Aycha phatanankama mankataqa t'impuchisunchik.
5. Chaykamaqa rumu phariñata huk p'ukupi unuchayuqta chullurquchisunchik.
6. Kay chulluchisqataqa qaywirisparaq t'impuq mankaman hich'aykusunchik.
7. Lawataqa sankhuyarinankama qaywispapuni chayachisunchik.
8. Q'unchamanta ituspataq ch'aki asnapata khakurispa hawanman t'akaykusunchik.
9. Apunchikkunaman phukurispa qaranakuspa mikhuykusunchik.

Yuyarisunchik

Kay mikhuyqa utqaylla wayk'urqunapaqmi.

ALLAY PACHA: Rumu allaqmanta

Tarpusqanchikmanta ¿hayk'a killa qhipamantaq rumutari allana?
¿Hayk'a unaytaq rumuri mana allasqa allpa ukhupi kanman?
Allasqaña rumutari, ¿mayhinataq waqaychayta atinchik?

51

Rumu allaypas yachaqpami. Mana ari qasi qasillataqa allasunmanchu; kanpuni ari allin yachaqkuna; hukkunam allin makiyuq, hukkunataqsi mana rumu allanapaqqa. Chaysi sumaqlata allarparina; ñawpaqtaqa llapan muyuriq alpanta khituchichawan rumup saphinta mana k'irinhaspalla aspirina, tullunkunatapas machitichawan wit'urparina.

Wit'usqa tullunpas, raphinpas chakrallapi qhipaspa ch'akipun; ch'akirispataq parawan ismupun, chaytaq qhipamanqa kikin allpata wanun. Chaytas Mama Rumupas munan, manahinaqa rumupas phiñakapunsi.

Mikhunapaqqa sapa p'unchawpas allawaqtaq, tarpuwaqtaqmi. Qhatunaykipaq rumuta llamk'aspaqa 7 killanmanta 24 killankama allayta atinchikmi. Chayqa rantiqkuna mañakuptin, rantiq mana kaptinqa mana ari achkataqa allawaqchu.

Allin llamk'asqa rumu yuramantaqa pusaqtapas, chunkatapas rakhu saphikunatam hurquyku. Wakin yuraqa 1 aruwa llasaq rumutam quwanchik.

Rumu allanapaqqa yuratam kunkachanmanta aysaykacharina, chaytaqa ruranchik maykamachus saphin mast'arisqa kasqan yachanapaqmi: chaymanhinataq chay karuchamantaraq aspiyta qallarinchik; mana chayqa rumup saphin k'irikunman.

Niraq niraq rumukuna

Tiqsi muyuntinpi, ¿hayk'a niraqsi rumukunari?

52

Tiqsi muyuntinpi llapan rumukunapas iskayllamansi t'aqakun; chaykunataqsi:

Huk t'aqay misk'i rumukuna; wak t'aqaytaqsi hayaq rumukuna; hayaq rumumantas "kasawi" sutiyuq t'anta rurakun. Kay rumus sinchi miyuyuqpuni, chayraykutaqsi kay hayaq rumutaqa manas hankullataqa mikhunanchikchu.

Kay llaqtanchikkunapi rumuqa achka niraq niraqmi ima allpapichus wiñasqanmanhina. Wakin rumuqa mayu patapi wiñaq, wakintaqmi kuskan urqupi wiñaq, hukkunañataq aswan wichayniqpi wiñaq. Rumuqa as q'illu aychayuqpas, yuraq aychayuqpas kallanmi. Qaranpas llimp'i llimp'im.

Mayu patapiqa kay rumukunatam uywayku: pantal rumuta, tustu pantal rumuta, varilla rumuta, mutuchi rumuta, yana tullu rumuta; munti rumupas (machi rumu) kanmi. Mayu pata allpaqa kanman 1 200 thatki wichaypi mama quchamanta qallarispas.

Kuskan urqupiqa kay rumukunatam uywayku: quwi sullu rumuta, pantal rumuta, varilla rumutapas uywaykupunim. Kuskan urqu allpaqa kanman 1 500 thatki wichaypi mama quchamanta qallarispas.

Aswan wichaypiñataq kay rumukunata tarpuyku: raqacha rumuta, paskitu rumutapas. Aswan wichay allpaqa kanman 1 800 thatki wichaypi mama quchamanta qallarispas.

SIWAYRUCHAMANTA WILLAKUY

Siwayruqa huk sallqa uywacham. Payqa taksachallam chakra patakunapi rumutaraq, misk'i rurutaraq mikhuspa kawsan. Siwayruqa wawankunantin rikhurimuspapas, aylluntin hamuspapas rumu rurukunata anchatam waqllichin. Runaqa siwayruta ancha chiqnin, ichaqa hap'ispaqa aychantaqa qichunakusparaqmi kankapi mikhunku. Siwayruqa chakrantinpipuni yarqasqa purín; siwayru masinkunawan tantanakuspas purinku. Siwayruqa qaqa sunqupitaqsi, rumip pachankunapi tiyan; llusqsimuspankutaq mikhuq phawarinku. Imatapas rinrinkuqa ancha allintam uyarín; raphikuna urmaykuptinpas mancharikuspa supayta p'itarinku; allquta kanikuqta uyarispapas phawarinkupuni.

Chayhinata purisqankupis chakrakunata tupachinku; chaykunapitaqsi rumu chakra tarpusqakunata tarispa p'itaspalla phawaykunku. Siwayruqa rumu chakrata tarispa huk yurata sikinwan takan; chaymantataq maymantach ari saphin kuyurin chaymanta hasp'iyta qallarín rumuta tarinankama. Tarispañataq makichankunata huñurquspa wichayman qhawarispas pituchakun. Chaytañataqmi runakunaqa ninku “siwayruchaqa taytachamanta mañakuchkan rumuta mikhunanpaq” nispa rimanku. Pituchakuspa taytachamanta mañakusparaqsi siwayruqa rumu khachuyta utqaylla qallarín.

*¿Ima nispataq siwayruri taytachamanta mañakunman?
Siwayruta chakuspari, ¿mayhinatataq wayk'unkichik?*

Rumu kusaymanta

¿Hayk'aptaq rumutari kusana?

Llaqtaykupi wiñaq mallkikunataqa anchatam yupaychakuyku, much'aykuykuraqmi. Paykunapuni ari uywawanku, mikhuchiwan kupas, p'achachiwan kupas. Chaymi qhullachallaraq rumutaqa manapunim sansapiqa kusaykuchu; chayta rurayku chayqa hatun hucham, llapan rumu saphim sach'allanpi ismurqapunman. Qhullallanpiraq kusanchik chayqa rumuqa kutipunpas. Kutisqa rumuqa manam chayanñachu.

¿Imaraykutaq rumuri kutin?

Rumuqa kutin qhullachallataraq kusaptinchikpas, paray qallariypi saphinkunata allaptinchikpas, rumu chakramanta quranta hurquptinchikpas. Kutisqa rumuqa manam wayk'usqa chayayta atinchu; chaymantataq hayk'ataña t'impuchiptykipas wayk'ukunñachu. Chaymi allin yachaq runaqa manapuni qhulla rumutaqa kusanchu; kusasqa rumuta mikhuyta munaspaga allin puqusqa wata kuraqniyuq rumuta kusaspa mikhun.

Kutisqa rumutari, *¿manañachu mikhunanchik?*

Kutisqa rumutaqa paray killakuna thaniptin allaspa mikhullanchikmi. Qurarquspapas manam allanachu, suyanaraqmi.

¿Mayhinatataq rumu saphitari kusana?

¿Imaraykutaq chayraq qurasqa rumuri kutin?

Rumutari, *¿imaraykutaq kachiyuqtapas, mana kachiyuqtapas wayk'una?*

Parayta qallariptinmi kutin, manam chayan chu wayk'usqaqa. Para thaniptinqa allaspa wayk'ullanchiktaqmi.

Perú Mama Llaqtanchikpi rumumanta mikhuykuna

¿Wasiykipiri rumumanta ima mikhuytataq aswan munanki?

Suyucha llaqtaykipiri, *¿ima mikhuytataq rumumanta aswan munanki?*

Kay Perú Mama Llaqtanchikpiqa rumumantaqa niraq niraq mikhuykunatam wayk'unku. Rumu wayk'uqa ima mikhunawanpas purillanmi; may maypiqa t'antatahinapas mikhullanchikmi.

Rimaq llaqtapiqa challwakunamanta cebiche mikhuytawanmi rumutaqa qarakunkupuni. Thiqtisqatapas mikhukullantaqmi, aswanqa papa a la huancaína sutiyuq uchu kutachayuqta. Perú Mama Llaqtap hanaqninpi, Piura suyupipas, Lambayeque suyupipas rumu ñatusqatam hamk'ayuqtapas, siwulla sarsayuqtapas mikhullankutaq.

Hatun yunka llaqtanchikkunapipas masatu aqhatam tupachinku, chay aqhaqa machachikuqmi. Chaymantapas yunka llaqtakunapiqa rumu hak'utam phariña sutiyuqta ruranku; chay hak'uanmi lawachakunatapas, t'antatapas ruranku. Chay phariñamantaqa ch'akiypaq upyanakunatapas rurankum, kaqtaq t'antachakunatapas, thiqtisqakunatapas, misk'i lawachakunatapas, rumu hak'umantapuni ruranku. Kanmi huk mikhuy aradú sutiyuq, chaytam wallpa runtuyuyqtapas, charapa runtuyuyqtapas wayk'unku.

Rumu hak'uqa achka mikhuypipunim apaykachakun. Majaz aycha withasqatapas rumuyuyqtapuni wayk'unku. Qaraywa chicharuntapas, huk mikhuykunatapas rumu wayk'uyuyqtapuni qarakunku. Chay mikhuykunata ari hatun yunkanchikpiqa wayk'unku; paykunaqa mana ancha papataqa llamk'ankupaschu, mikhunkupaschu; rumullatam ch'isin paqarin mikhunku.

Yunka llaqtakunapiri, *¿imaraykutaq papata mana mikhunkuchu?*

Rimaq llaqtapiri, *¿ima mikhuykunatataq rumuyuyqta wayk'usqaku?*

Llaqtaykipiri, *¿imatawantaq rumutari mikhunkichik?*

Rumumanta masatu (aqha)

Kanan

- ~ Rumu wayk'u
- ~ Hatun mankakuna
- ~ Aytina k'ullu

Ruraynin

1. Rumuta chakramanta apamuna.
2. Rumutaqa qarachanta t'ipqaspa, kuchuspa mayllaspa t'impuchina.
3. Wayk'usqa rumutaqa llapan runa huñunarikuspa simipi chanchiykuna (muk'una) .
4. Chanchisqa rumutaqa thuqaynintinta huk hatun mankapi tantaspa t'impuchina.
5. T'impuyta tukurquptintaqmi awasqa suysunapi ch'umarquspa allpa mankakunapi puquykuchina.
6. Masatuqa iskay, kimsa p'unchawpipas, aswan p'unchawpipas puqurqullanmi.
7. Allin puqusqa masatutaqa tutamantapas, chawpi p'unchawtapas, ch'isinpas upyallanchikmi. Hukkunaqa machanankukama upyapunku.

Rumumanta muraya

Kanan

- ~ Rumu
- ~ Hatun manka
- ~ Unu
- ~ Ch'akichinapaq siq'a

Ruraynin

1. Rumuta t'ipqaspa wayk'upaqhina as taksachakunallata q'allarparina.
2. Q'allasqakunata allinta mayllarquspa hatun mankakunapi unupi chulluchina.
3. Sapa p'unchaw qhawapayachkanalla, unuchantapas sapa p'unchaw hukta churana.
4. Rumu apichaña kaptinqa manka ukhumanta hurquspa ruphaypi ch'akichina.
5. Rumi hina ch'ila ch'aki kaptinqa waqaychayta atinchik. Chay murayataqa chulluykuchispa papa murayatahina wayk'ukuyta atinchik, kaqtaq hak'uta kutasppapas.

Yuyarisunchik

Rumu murayataqa lawapipas, apipipas, thiqtisqatapas, kaltupipas; munaspaqa murayatahina phasispa kisuchayuqtapas uchu kutachayuqta mikhullasunmanmi.

¿Imaraykutaq rumumantari murayata ruranchik?

Rumu murayatari, ¿mayhinatataq wasiykipi wayk'ukunkichik?

Rumu q'umpu wayk'uy

Kanan

- ~ Watayuq rumu saphikuna
- ~ 2 runtu
- ~ Kachi
- ~ Asiyti
- ~ Thiqtichina

Wayk'uynin

1. Rumuta t'ipqarquspa mayllarqusunchik.
2. Chaymantataq kuchilluwan wayk'upaqhina q'allarqusunchik.
3. Huk taksa mankachapi kachichayuqta t'impurquchisunchik.
4. Rumu chayarpariptinta q'unchamanta ituspa ununta ch'urmarqusunchik.
5. Makinchikta mayllarqukuspa ruphachkaqtaraq rumutaqa q'apirqusunchik. Huk qullu wisllawan yanapachikuspa liqli kanankama ñaturparina.
6. Q'apisqamanqa runtuta p'akiykuspa chay rumu masata makinchikwan q'umpurparisunchik.
7. Chay q'umpuchakunataqa ruphaq asiytiyuq thiqtinaman sumaqlata churaykuspa paruyachisunchik.
8. Rump'uchakunaqa achka asiytichapim thiqtinan, kkillanmi sumaqta paruyanqa, chaytataq utqaylla hurqurparisunchik.

Yuraq sunqu rumu (yarawi)

Antonina Puma Quispe
Chaqu 2013

59

¡Yuraq sunqu rumu! Qammi kasqanki sinchi munakuyniyuq,
ñuqam uywasqayki chirimanta, wayramanta, quramanta amachaspa,
wawaytahina qhawarispa wiñachisqayki.

¡Kunan ari qhawariway!

Ñam inti chinkarichkanña, ñawiykunapas sayk'urinña,
kallpaypas pisiña,

¡lchaqa qhawapayachkallasqaykim!

¿Qunqaytari atiykimanchus?... yuraq sunqulláy.

Llapan llakipas chinkarinsi,

kusikuyniyimi kanki...yuraq sunqu.

Qammi yarqayniyta thasnurinki,

Qamman ari kutirimuni, ¡sumaq yuraq sunqu!

Rumup hampikuynin

Rumuqa mikhunataqmi, hampitaqmi kasqa. Mikhuna kaspapas wayk'usqaqa allin hampim kasqa, manas ari unquchikunchu. Hayaq rumus aswanpas miyuquq, chaytas t'impuchispa rakina.

Ima kichasqa hawa k'irichatapas pichansi, ñawinchikpaq mana rikusqan kuruchakunatas miyunwan wañuchin. Chaypaqsi raphinta ch'irwarquspa hillichanta k'iriman sut'uykuchina.

Ukhunchik anchata raphaptinsi rumup ñawi raphichankunata pallarquspa mayllarquna sumaqlata. Chay raphichakunatam t'impusqa unuman chuqaykuspa samasqan unuchata matitahina chiritapas, raphachkaqtapas upyana; chayllawanmi raphapakuyqa thanin.

Mayqan ukhunchikpas punkisqa tarikuptinpas, umanchikña sinchita nanaptinpas, muqunchikkuna nanaptintas, punkiptinpas rumuwansi hampikuna. Chaytari, ¿*mayhinatataq rurana?*

Rumup ñawi raphinta pallarquspayki allinta mayllarquspa sumaqlata makinchikwan qhaqurparina; chaytam ch'irwarquna llapan hillichanta huk qispi qiruchaman; chaytataq manaraq ima mikhuytapas mallichkaspa, ch'usaq wiksaman upyana.

Yunkapi tiyaq wakin runakunaqa q'illu uyallantinña purichkanku; kaykunatam upichu unquy hap'in, chaytari, ¿*mayhinatataq hampina?* Mikhunata wayk'ukuspaqa manka t'impuchkaptinmi rumu raphita pallarquspa allinta mayllarquspa ñut'uchata pikarquna; chaytataq mankata uraykuchinallapaqña mikhunakunaman t'akaykuna. Chay rumu raphis allin kanman "anemia" unquypaq.

Rumuqa manataq misk'iyuqchu, manataq wirayuqchu chayqa; yawarninchikpi tarikuq misk'ikunatapas pisiyachinsi; kaqtaq yawarninchikpi wiratapas pisiyachillantaq; chaymi rumutaqa uywananchiktaq, mikhunanchiktaq, khuyananchiktaq.

Rumu ñatusqa mikhuy

Kanan

- ~ 1 Kilu rumu
- ~ ½ Kilu khuchi aycha
(huch'uychachaqla kuchusqa)
- ~ ½ Tasa asiya (kallanmantaqmi khuchi wirapas)
- ~ 2 Taksa siwulla (ñut'u kuchusqa)
- ~ 2 q'illu uchu mana sirk'ayuq ñut'u kuchusqa
- ~ 2 t'ipqasqa tumati thupasqa
- ~ 1 wisllacha vinagre
- ~ Kachi munakusqanmanhina
- ~ Piminta

Ruraynin

1. Rumutaqa llamp'u kanankama kachiyuq unupi t'impuchina.
2. Kuchusqa khuchi aychataqa kachinchaspa huk mankaman churana.
3. Aycha pakanankama unuta mankaman churaspa t'impuchina.
4. Aycha mankataqa hillin ch'akipunankama t'impuchina.
5. Khuchi aychaqa kikin wirallanpiña kankakunan.
6. Huk thiqtinapi asiya q'uñichispa siwullatapas, ahustapas, uchutapas thiqtichina.
7. Chay thiqtinaman tumati thupasqatapas, vinagretapas yapaspa wapsinanta suyarina.
8. Chicharun kuchusqata yapaspa allinta chaqrana.
9. Rumu wayk'usqata allinta ñit'irquspa llapan ñawpaq rurasqaman talliykuna.
10. Kay rumu ñatusqataqa siwulla sarsayuqta, sara hamk'ayuqtapas, latanus ch'aki thiqtisqayuqtapas mikhuyta atinchikmi.

Yuyarisunchik

Kay mikhunataqa Piwra suyupim, Catacaos llaqtapim chanintaqa mikhusqaku. Ñuqanchikpas wayk'uytaqa atinchikmi.

(100gr) KUKAWAN HUK MIKHUYKUNAWAN CHANIN KASQAN TUPANACHIY

Rurukuna	Calorías (mg)	Proteínas (mg)	Calcio (mg)	Hierro (mg)	Fósforo (mg)	Vitamina A (mg)	Vitamina E (mg)	Vitamina B1 (mg)	Vitamina B2 (mg)	Niacina (mg)	Vitamina C (mg)
Kuka	304,00	19,90	2097,00	9,80	363,00	8,15	44,10	0,30	1,72	6,30	10,50
Kinuwa	367,00	14,00	114,00	7,00	450,00			0,35	0,32	1,43	6,80
Trigo	336,00	8,60	36,00	4,60	224,00			0,30	0,08	2,85	4,80
Sara	325,00	8,40	6,00	1,70	267,00	0,02		0,30	0,16	3,25	0,70
Arus	359,00	6,10	8,00	1,60	130,00				0,07	2,96	
Siwara	344,00	6,90	61,00	5,10	394,00	0,01		0,33	0,21	7,40	
Kiwicha	365,00	12,90	179,00	5,30	254,00			0,20	0,57	0,95	3,20
Papa	97,00	2,10	9,00	0,50	47,00	0,02		0,09	0,09	1,67	14,00
Rumu	162,00	0,8	25,00	0,50	52,00	0,01		0,04	0,04	0,76	30,70
Kinuwahak'u	50,00	4,70	377,00	1,50	63,00	1,70		0,06	0,95	1,20	11,10
Nawushak'u	35,00	2,90	367,00	2,80	95,00	2,12		0,12	0,38	2,40	49,20
Munakusqan	2400	30 - 35	1200	18	1200	5000 UI	15 UI	1,5	1,8	20	45
Lspinaka	32	2,80	234,00	4,30	45	378 UI		0,07	0,20	0,69	15,2
Kaphiy	2,00	0,12	2,00	0,01	3,00		0,01	0,01	0,07	0,19	
Misk'i rurunar	49	1,00	41	0,4	14	200 UI	0,18	0,1	0,03		50

Vitamina A en UI: 11000 a 14000

Fuente: www.mamacoca.org/docs_de_base/consumo/CONSUMO_El_abismo_que_media_entre_el_uso_de_las_drogas

Mortimer History of Coca "The Divine Plant of the Incas"

Sapanka rurupas imallapaqpas allinpunim, chayraykutaq niraq niraqta wakichispapuni mikhunanchik. Chayhinata mikhuspaqa ukhunchik mana unqunqachu.

Sapanka sayasqa wachuta qhawarispas aswan chaniyuq ruruta akllakuspa mikhunanchik.

Llaqtanchikkunapi riqsisqa rurukunatam mikhunanchik; chaykunata mikhuspam inkakunapas imaymanata kamaq kasqaku; chay rurukunataqa mana chinkachinanchikchu, aswanpas allin uywaytam yuyarinanchik.

Qhipa watakunaman mikhuykunaqa pisirparinqam, chaytaqa rikuchkanchikñam; chayrayku ñawpa mikhuyninchikkunataqa tarpunanchikpuni, kaqtaq sallqa ruruchakunatapas. Qhipamanqa uruchakunapas mikhuykunanchikpaq pisis kanqa.

